

KUBBEALTI

AKADEMİ

MECMÛASI

Sâmiha AYVERDİ
Beynun AKYAVAŞ
Kemâl Y. AREN
Şahmurat ARIK
A. Rıza AYTEKİN
Osman BİLEN
Mehmet DEMİREL
Mehmet KAPLAN
Hidâyet Y. NUHOĞLU
Recep ŞÂHİN
Fikret TÜRKMEN

YIL: 27

EKİM 1998

SAYI: 4

KUBBEALTI AKADEMİ MECMÛASI

– Üç ayda bir çıkar.–

**Kubbealtı Akademisi
Kültür ve San'at Vakfı
Kubbealtı İktisâdî İşletmesi a.
Sâhibi**

Sinan ULUANT

Yazı İşleri Müdürü

İlhan AYVERDİ

Yayın Danışmanları:

Prof. Dr. Mustafa Fayda

Prof. Dr. Mustafa Tahralı

Prof. Dr. Kâzım Yetiş

Dr. İbrahim Aydın Yüksel

Haberleşme Adresi

Peykhâne Sok. Nu. 3

34400 Çemberlitaş-İstanbul

Tel: (0 212) 516 23 56

DİKKAT YENİ!

Fax: (0 212) 638 02 72

Posta Çeki Nu.

337056

Yurtiçi Abone

Yıllık: 2.000.000.- TL.

Öğretmen ve Öğrencilere

Yıllık: 1.500.000.- TL.

Kurum Abonesi

Yıllık: 3.000.000.- TL. (KDV dâhil)

Yurtdışı Abone

(Posta ücreti dâhil)

30 DM

25 \$

*Mecmûamızdaki yazılar
kaynak gösterilerek iktibas
edilebilir.*

Temsilcilerimiz

Türkiye Diyânet Vakfı

Ankara Yayınevi

Necatibey Cad. Ankara İş Hanı

Nu. 8/32-33 Sıhhiye

ANKARA

Ecdad Kitapevi

Mithat Paşa Cad. 46/8

Lades Han Alt Kat

Yenişehir - ANKARA

Bilge Kitapevi

Atatürk Cad. Osmanlı İş Hanı

Nu. 105

BURSA

Akademi Kitapevi

159. Sok. 6/A Bornova-İZMİR

Furkan Kitapevi

İstiklâl Cad. Letâfet Sok.

Nu. 52 Başoğlu İş Merkezi

SAMSUN

Basıldığı Yer:

Özal Matbaası

Tel: (0 212) 520 60 58

Cağaloğlu-İstanbul

İÇİNDEKİLER

Mülâkat	S. AYVERDİ Şâziye Berin ve Safvet Bey	5
XIX. Asırda İstanbul ve İzmir'de Amerikalı İki Misyoner Hekim: William Goodell ve Josiah Brewer	Mehmet DEMİREL	10
Az ve Öz	A. Rıza AYTEKİN	15
Târih Boyunca Türk - Ermeni Kültür İlişkileri	Prof.Dr. Fikret TÜRKMEN	16
Târih Boyunca Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları	Doç.Dr. Recep ŞÂHİN	24
Bir Çiçeğim Adım Lâle	Prof.Dr. Beynun AKYAVAŞ	38
M. Kütükoğlu'nun Muhalled Eseri <i>Osmanlı Belgelerinin Dili</i>	Dr. Hidâyet Y. NUHOĞLU	41
Yıllardır Seyrettiğimiz Bir Tiyatro Eseri: İzah ve İstîzah	Şahmurat ARIK	49
Kubbealtı Akademi Mecmûası'nın "Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları"na Bakışı	Mehmet KAPLAN	54
Mitolojik Bilinç Ürünü Olarak Nevruz	Yrd.Doç.Dr. Osman BİLEN	58
Gördüklerim-Duyduklarım- Okuduklarım	Kemâl Y. AREN	69
1998 Senesinde Neşredilen Yazıların İndeksi		73

ABONELERİMİZİN DİKKATİNE...

KUBBEALTI AKADEMİ MECMUASI

1999

ABONE BEDELİ

4.000.000.- TL.

Havâleleriniz için:

Kubbealtı İktisâdî İşletmesi

Posta Çeki Numarası: 337056

*Abonelerimizin DEĞİŞEN ADRESLERİNİ
bildirmeleri ricâ olunur.*

Kubbealtı Akademi Mecmûası, 4.10.1976 da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından alınan karar mûcibince 8.11.1976 târîhli Tebliğler Dergisi'nde, 660-10290 sayı ve 11664 genelge numarasıyla tavsiye edilmiştir.

MÜLÂKAT^(*)

Sâmiha AYVERDİ
ile
Şâziye Berin⁽¹⁾ ve Safvet Bey⁽²⁾

944 - Temmuz

Ş. Berin – Biz buraya fevkalâde bir merak ve hayretten dolayı geldik. Fakat peşin olarak söyliyeyim ki etrâfınız çekemiyenlerle dolu. O kadar muvaffak olmuş bir muharrirsiniz ki, bu, muhîtinizde müthiş bir haset uyandırıyor.

Kaç senedir yazıyorsunuz hanımefendi?

S. Ayverdi – 1937'den beri.

Ş. Berin – Ben Türkçe hocasıyım. Tahsîlimi Almanya'da yaptım. Sonra Fransa'da resim diploması aldım. Türkçede de husûsî hocam ve mürebbîm Ali Ekrem Beydir. Bu müstesnâ edîbin fikir terbiyesiyle yetiştiğim için her muharriri beğenemem. Fakat inanın bana lisânınız o kadar mükemmel, o kadar hâkim ve kudretli bir lisan ki, bence bunun üstüne yazı olamaz.

Afedersiniz ben biraz açık konuşurum, hattâ bu yüzden hakkımda türlü dedikodular olmuştur. Onun için îcâbında kendi iyi taraflarımı da söylemekten çekinmem. Meselâ ben yazılarımda teşbihe çok ehemmiyet verir ve muvaffak da olurum. Fakat sizin teşbihlerinizin üstüne bir teşbih olamaz. Ben dünya edebiyâtını çok okumaktan kafası yorgun düşmüş bir kadını; böyle olduğu halde sizin ayarınızda teşbihde muvaffak olmuş bir başka muharrire rastlamadım. İlk defa gayret kütüphânesi sâhibi sizden bahsettiği zaman "Adam amma da mübâlağa ediyor" dedim.

Fakat muhakkak bir kitabınızı okumamda ısrar gösterince: Pekâlâ, muhakkak paramı almak istiyorsan ver, bir tâne! dedim. O gene söylemekte devam edince de "Âşık mısın a adam!" diye bağırdım. "Evet, dedi,

(*) Merhum S. Ayverdi'nin neşredilecek olan MÜLÂKATLAR adlı eserinden.

(1) ŞÂZİYE BERİN (KURT), Muharrir, muallim (1898-1995), İstanbul'da doğdu. Dame De Sion ve Alman Lisesini bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Daha sonra felsefe tahsili için Almanya'ya gitti. Almanca'dan yaptığı edebî tercümeleri vardı.

(2) SAFVET Bey, Tüccar.

evet fakat sizin bildiğiniz mânâ da değil.." Lâkin efendim adamın hakkı varmış. Fakat şuna pek müteessifim ki bu kadirşinaslığı bir Ermeni gösteriyor da biz karşıdan bakıyoruz. Hatta haset ediyoruz.

S. Ayverdi – Fakat buna şaşmıyalım hanımefendi.. Dünya tezatlardan kurulmuş bir vahdettir. Ahlâk ve seviyelerde de aynı ciddiyeti bulmak pek tabîî değil mi? Şu da var ki beğenmediğimiz hareketler ve hisler, beğendiklerimizin değerini meydana vurmak bakımından belki de faydalıdır da.

İstîdatlar mütefâvittir; bunların içinde terbiye kabul edeni de etmiyeni de vardır.

Safvet Bey – Fakat benim kanaatim şu ki, insanlar nefislerini ıslah etmek için bu yaşadığımız hayat şartlarından bambaşka bir şerâit-i hayâtiyyeye mâlik olmalıdırlar.

S. Ayverdi – Ne demek istediğinizi anlıyamadım.

Safvet Bey – Yâni dünyânın bu patırtısı içinde nefis ıslâhı mümkün değil. Sörler gibi bir yere kapanmalı.

S. Ayverdi – Fakat ben bu hususta sizinle aynı fikirde değilim. Bilakis ne kazanılırsa bu dünya patırtısı içinde kazanılır. Sörlerin hayâtı makbul bir hayat nasıl olabilir ki, cemiyetin nîmet ve fırsatlarından zorla kendilerini ayırarak dört duvar arasına kapatıyor, sonra da temkin ve ferâgattan bahsediyorlar. Halbuki bir insanda ne gibi duygular mevcut ise onlarda da bilkuvve mevcuttur. Esâsen kötülük yalnız şehvet midir? Hasetler, kibirler, kinler kötülük değil midir? İslâmiyette ruhbâniyet yoktur, Peygamber Efendimiz buyuruyor. Ve sonra dinde şehvet mezmum bir his değildir. Ancak her şey gibi onun ifrâtıdır kötü olan. Hz. Mevlânâ buyurur ki:

Men emîr-i şehvetiyem nîst esîr-i şehvetem

"Ben şehvetin emîriyim, esîri değil.."

Safvet Bey – Size hak veriyorum.

Ş. Berin – Afedersiniz hanımefendi siz bir esersiniz, hem de muvaffak olmuş bir eser. Muharririniz kim?

S. Ayverdi – Bunu söylemekte beni mâzur görün, ne isterseniz konuşalım sâde bu bana kalsın.

Ş. Berin – Peki. Kıymet, imzâsız bir eserde de olur. Mâmâfih ben hocalarımı söyledim. Ama siz söylememekte ısrar ederseniz, bu hissinize hürmet eder ve susarım.

Ben eskiden dünyâyı pek mânâsız bulurdum; fakat Avrupa'ya gidip de Eflâtun'un felsefesi deryâsına dalınca üstümden o bedbinlik gitti, san-

ki dünyâya yeniden doğmuş gibi oldum.

S. Ayverdi – *Mesnevî*'yi okudunuz mu? **Hz. Mevlânâ** ile ne mertebe ülfet ettiniz?

Ş. Berin – Maalesef ne *Mesnevî* okudum, ne de *Mevlânâ*'yı lâıyıkı vechile mütâlaa edebildim.

S. Ayverdi – Şu halde size her şeyi şimdilik bir tarafa bırakarak kendinizi onun uçsuz bucaksız aşkı denizine salmanızı tavsiye ederim ki onda nice Eflâtunlar mevcuttur. *Mevlânâ*, felsefesi ile, kültürü ile, şiiri ve sanatı ile öyle sonsuz bir âlemdir ki hiç durmayın bu dört başı mâmur cihânın içine atılın.

Ş. Berin – Ben ve kocam, dost arayan kimseleriz; fakat bugüne kadar bulduğumuz dostların her birinden vefâsızlıktan başka bir şey görmedik.

S. Ayverdi – Hakîkî dost, Allah nâmına size bağlananlardır. Bunlardan başkaları için dostluk, şu veya bu cihetten bekledikleri bir menfaatten ibârettir. Ya gençsiniz, ya güzelsiniz, ya zengin, ya mevki sâhibi, hoş sohbet, hülâsa bir sûretle etrâfınıza faydalısınız; o zaman etrâfınızda nâmütenâhî dostlar bulursunuz. Fakat bu vasfınızı kaybettiğiniz gün, dostlarınız da kaybolmuştur. Onun için İmâm-ı Câfer: "Yüz dostun varsa doksan dokuzunu sil, biriyle de sık görüşme," diyor.

Ş. Berin – Bizim cemiyette haset, ikrah olunacak kadar mebzul. Müt-hiş bir gösteriş, göz kamaştırıcı bir varlık, maalesef en münevver geçi-nenlere bile hâkim. Bir yere dâvet olunuyorsunuz, kadınlar saçlarından on parmaklarına kadar elmas içinde.

Hocam, babası Nâmık Kemal beyden naklen anlatırdı. Nâmık Kemal, Rodos'ta vâlî iken bir resmî ziyâfet vermiş. Gelen müstesnâ dâvetliler arasında bir de gâyet güzel ve genç Lady varmış. Gâyet sâde fakat çok zarif giyinmiş olan bu kadının üstünde tek mücevher, uzun eteğimin ucunu beline iliştiren bir tek iri pırlanta imiş. Nâmık Kemal merhûmun bu zerâfet dikkatini çektiğinden:

"Madam, demiş, mücevherinizi niçin bu kadar aşağıya ilıstırdiniz?"

Kadın gülümsiyerek şu cevâbı vermiş: – Bir taş parçası bundan daha yükseğe çıkabilir mi?

Bir de bizde müthiş bir sanat lâubâlîliği hüküm sürmekte. Halbuki Avrupa bu hususta ne kadar titizdir. Almanya'da tahsilde idim. Meşhur bestekâr Strauss'un torunu ile bir gece bara gittim. Fakat bar deyince bir rezâlethâne hatırınıza gelmesin. Bir kadın şiir okuyordu. Fakat âhenge kıymet vermeden okuyuşu, çok münevver bir adam olan arkadaşımı çileden çıkardı, ayağa kalkarak şiddetle îtiraz ve tenkit etti.

Safvet Bey – Muhakkak ki cemiyetimiz her köşesinden hasta. Fakat onu bu hâle getirmekte, şarkın miskin tevekkülünü başlıca sebep olarak görmek lâzım.

S. Ayverdi – Her cereyan, her müessese gibi, şarklı zihniyeti de bir gevşeme, bir tereddî devresine girmişse, bunu dâvânın umûmî bünyesi içinde aramamız îcap eder. "Tevekkül" hakîkî mânâsında meskenet, zaaf ve acz değildir. Tevekkül, cehdin, sa'yin içine sinmiş samîmî bir dayanış ve güvendir. Bu duygu ise insan oğlunu hayâtın her türlü cıvıllarına isyansız bir metânetle dayanmaya sevkeder. Tevekkül sâhibi, çocuğu öldüğü için kendini denize atmaya kalkmaz. Servetini kaybeden, bu ziyânı, bedbin olmak, cemiyete zarar veren intikamlara baş vurmakla önlemeye değil, onu doğru ve temiz yollardan tekrar elde etmeye bakar.

Eskiden şark, ilmî, içtimâî, ahlâkî tasnifte dünyânın başında gelirdi. Endülüs tekrar İspanyolların eline geçince, Arapların bıraktıkları milyonlarca kitabı, şehrin meydanlarında yakacak kadar câhil ve ilim düşmanı idiler. Avrupa medeniyeti ve kültürü, Endülüs kâbûsundan az çekmemiştir. Hele Haçlı seferleri olmasaydı Avrupa kara cehâlet içinde daha nice zaman kendine gelemezdi. Size okumuş olduğum bir târihî vesîkadan bahsedeyim. İsviçre derebeylerinden biri, ziyâfete dâvet ettiği kendi gibi asilzâdelere şöyle yazıyor: "Yemek esnâsında ağız şapırdatılmayacak. Yenen etlerin kemikleri fırlatılıp arkaya atılmayacak. Ağızlar, yenlere silinerek temizlenmeyecek." Bir de o târihte bizdeki temizliği düşünün. Bakır, pirinç sinilerin etrâfında, tiril tiril keten peşkirler dizlerde, tertemiz ellerle sofraya oturan halk, zengin, orta halli, fakir ne olursa olsun, acaba Avrupa asilzâdelerinin o utanılacak hallerinden hangisini yaparlardı. Zannederim(*) zamânında Fransa'dan gelen elçi o kadar pis kokuyormuş ki, hamama sokmadan pâdişâhın huzûruna çıkaramamışlar. Fakat ömründe vücûdu su görmeyen zavallı elçi, usta bir tellâkın elinde yıkanıp da hamamın soğukluğuna çıkarılınca yorgunluktan bir külçeye dönmüş ve kendisine, şerbet mi limonota mı istediğini soranlara: – Hiç bir şey, hiç bir şey.. Yalnız bir katır getirtin evime döneyim, demiş.

Fransız edebiyat târihinin meşhur Mme. De Sevigne'si ile Mme. de Maintenon'nun kokuları da meşhurdur. Daha hâlâ pislik ve cehâlet devrinin yâdigârı Versaille sarayında abdesthâne mevcut değil.

Güzelim şark medeniyeti, dînin değil, ihtiras ve menfaatler nâmına hareket eden taassubun kurbanı oldu.

(*) Asıl metinde boşluk.

Safvet Bey – Din muhakkak ki her cemiyet için lüzumlu bir müesseyse. Bugün Rusya'da bile âileyi de dîni de îâdeye lüzum hissedilmiştir. Fakat onu saf ve temiz bir hâle getirmeli.

S. Ayverdi – Zamânı gelince her şey kendiliğinden olur. Telâşa, bâhusus ye'se lüzum yok. Hayatta bizim ehemmiyet verip üstünde durduğumuz, hatta uğrunda can baş fedâ ettiğimiz hâdiseler, hakîkatte birer çocuk oyuncağından ibârettir. Eflâtun ne güzel söyler: "Çık, üç yüz, beş yüz metre yükseğe çık, senin dünyâda iken büyük gördüğün her şey, bu uzak mesâfeden birer zerre gibi görülür."

Kalabalık ve muhtelif lisanlar konuşulan bir yerin seslerini uzaktan dinlediğimiz zaman da işiteceğimiz, ancak bir uğultu, yekpâre bir savttır. Fakat kesretten hâsıl olma bir vahdet. Onun için papaz olup, sör olup dört duvar arasına kapanarak Allah'ı aramanın kıymeti yoktur.

Belki hikâye mâlûmunuzdur: İki kardeş varmış. Bunlardan biri dağa çekilerek, riyâzat ve halvetle ermiş ve kerâmet derecesine de varınca koyunlarının sütünü mendiline koyarak, şehirde ayakkabıcılık yapan kardeşinin dükkânına gelmiş ve sütü, duvarda bir çiviye asmış. Esnafılık bu ya, ayağının ölçüsünü aldirmek üzere içeri bir kadın girmiş. Başka bir işle meşgul olan ayakkabıcı, kerâmet sâhibi kardeşe: Şunun ölçüsünü alıver! demiş.

Demiş ve öteki de işe koyulmuş ama, kadının bacakları karşısında hissiz kalamayınca mendil içinde asılı duran süt, şırr deyip akıvermiş. O zaman ayakkabıcı bu yalancı temkin sâhibini iterek: Köftehor, dağda ermek bu kadar olur; iş o bacakları göre göre ermektedir, diyerek kendi mendiline mangaldaki ateşi boşaltarak akan sütün yanına asmış.

Gerçi bu bir hikâye. Fakat bir hakîkatı sembolize etmesi bakımından mânîdar.

Safvet Bey – Şâziye, hanımefendiyi daha fazla rahatsız etmiyelim. Bu ziyâret, Eflâtun'un meşhur ziyâfetine benzedi, teşekkür ederiz.

XIX. ASIRDA İSTANBUL VE İZMİR'DE AMERİKALI İKİ MİSYONER HEKİM: WILLIAM GOODELL VE JOSIAH BREWER

Mehmet DEMİREL^(*)

Osmanlıların Amerikalılarla ilk temasları, Amerikan tüccarları ve misyonerleri vâsıtasıyla oldu. Bunu Amerikalı diplomatlar, konsoloslar ve diğerleri tâkip etti.

1797 yılında İzmir limanında Amerikan ticâret gemilerinin ilk defa görülmesini müteâkip ticârî münâsebetler giderek arttı. 1830 yılında Osmanlı devleti ile Amerika arasında ilk ticâret anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Amerikalı tüccarlara, diğer devletlere tanınan bütün imtiyazlardan faydalanma hakkı verildi.⁽¹⁾

Amerikalıların Osmanlı devleti topraklarında ikinci nüfuz yolu, açılan Amerikan okulları sâyesinde oldu. Bu okullar hem bizzat Amerikan devleti, hem de Amerikan misyoner teşkilâtları tarafından açıldı. Amerikan misyonerleri açılan okulların hepsinde geniş faaliyet imkânı buldular. Hıristiyan îmânını yaymak için, müslüman ülkelere akın edip halkın huzûrunu kaçıran, bütün farklı inanışları kendi inançları lehine çalmak üzere hırsız gibi gizlice hudutlar geçip müslümanları veya din sâhiplerini tâciz eden ve bu faaliyetlerin medenî ve insânî hiç bir tutulur tarafı olmayan mutaassıp misyoner teşkilâtları, yüzlerine çektikleri misyon peçesi altında, mensup oldukları devletlerin bilhassa siyâsî emellerine yardımcı olmakla bu devletler tarafından geniş ölçüde himâye ve yardım gördüler.⁽²⁾ Nitekim misyonerlerin, siyâsî faaliyetleri de bu okullardaki çalışmalarla içiçe cereyan etti. Binâenaleyh, Amerikalı misyonerler, Osmanlı ekalliyetlerinden husûsiyetle Ermeni, Bulgar, Rum ve Arapların siyâsî bakımdan teşkilatlanarak ayrı devletler kurmak üzere isyan etmelerinde çok tesirli oldular.⁽³⁾ Ayrıca açılan okullar, hastânesi, eczânesi,

(*) Ege Üniversitesi, Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı.

(1) İknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara 1993, s. 120.

(2) Sâmîha Ayverdi, Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul 1969, s. X-XI.

(3) Haydaroğlu, a.g.e., s. 186-187.

yetimhânesi, misyoner ikâmetgâhları ve mâbetleri ile tam teşkilatlı kurumlardı. Bulundukları yerlerde eğitim yanında diğer hizmetleri de vermeleri gayelerine daha kolay vâsıl olmalarını sağladı.⁽⁴⁾

Bâzı misyoner okullarında diğer derslerle berâber teşrih, ilm-i nebâtat, ilm-i hayvânât hıfzısıhha, emrâz-ı cildiye ve emrâz-ı nisâ gibi tıp dersleri de okutuluyordu.⁽⁵⁾ Buralarda yetişen yerli misyonerlerin, hekimlik de yaparak, muhâtaplarına daha fazla tesir etmesi sağlanıyordu. Zâten daha 19. asrın başlarında Amerika'da eğitim gören misyonerler de en az altı ay kadar tıp dersleri okuyor ve îcap ettiğinde bir hekim gibi hasta tedâvisi yapıyorlardı.

Amerikalı protestanlar 1810 yılında Boston'da American Board misyoner teşkilâtını kurdular. Osmanlı devleti 1819 yılında teşkilâtın programına alındı ve 1821 yılında ilk Amerikalı misyonerler gönderilmeye başlandı.⁽⁶⁾ 1834 yılında da İstanbul'da Beyoğlu'nda Ermeniler için ilk misyoner okulu açıldı.⁽⁷⁾ Bunu çeşitli vilâyetlerde açılan okullar tâkip etti. 1904 yılına âit bir belgeye göre, bu yıla kadar açılan okul sayısı 465'e vâsıl olmuştu.⁽⁸⁾

Josiah Brewer ve William Goodell de American Board tarafından Osmanlı topraklarına gönderilen ilk misyonerlerdendir.

1820'lerde Yale College'de hocalık yapan papaz **Josiah Brewer** o yıllarda Amerika'da henüz başlamakta olan misyonerlik cereyânına katıldı. Bu işi hayâtının vazîfesi kabul eden Brewer 1827 yılında İstanbul'a gelerek' bir müddet kaldı. İstanbul'daki hâtıralarını *A Residence at Constantinople in the Year 1827*⁽⁹⁾ adıyla 1830 yılında neşretti. Evlenmek üzere Amerika'ya dönen misyoner daha sonra 1830 yılında karısı ile birlikte İzmir'e geldi. İzmir'deki Rum misyoner okulunda dokuz yıldan fazla çalışan Brewer özellikle Rum kızlarının eğitimleriyle meşgul oldu.⁽¹⁰⁾

Brewer, İstanbul ve İzmir'deki ikâmeti müddetince îcap ettikçe hekimlik de yaptı. 1827 yılında İstanbul'da fazla şiddetli olmayan vebâ salgını vardı. Bu münâsebetle misyoner, vebâ hastalığının târifini, hastalığın belirtilerini, tedâvisinin nasıl yapıldığını, vebâ salgınlarındaki ölüm nispetlerini tafsilâtıyla anlatır. İstanbul'daki hristiyanların, hastalığın bula-

(4) Haydaroğlu, a.g.e., s. 136.

(5) Haydaroğlu, a.g.e., s. 187.

(6) Haydaroğlu, a.g.e., s. 186.

(7) Haydaroğlu, a.g.e., s. 125.

(8) Haydaroğlu, a.g.e., s. 93.

(9) Josiah Brewer (Missionary to the Mediterranean), *A Residence at Constantinople in the year 1827. With notes to the present time.* 2nd ed. New Haven 1830.

(10) Henry M. Field, *The Greek Islands and Turkey after the War*, New York 1885, s. 51-52.

şıcı olduğunu kabul edip lüzumlu karantina tedbirlerini tatbik ederken, Türklerin vebâ için, herhangi bir hastalığa karşı aldıkları tedbirlerden başka tedbir almadıklarını belirtir. Hıristiyan hekimlerin ise vebâli hasta kabul etmeyip pencereden reçete yazdıklarını, vebâyâ yakalanan hıristiyan hastaların bile, Türkler tarafından Türk vebâ hastânesine kaldırıldığını ilâve etmeyi de ihmal etmez. Misyonerin müşâhedelerine göre, Levant tâbir edilen Akdeniz'in doğusu ile İstanbul'da karantina tedbirlerini sâdece Frenkler ile zengin müslümanlar tatbik etmektedir. Yine misyonere göre, Akdeniz'den gelen gemiler için Büyükkada civârında, Karadeniz'den gelen gemiler için de Boğaz'ın Karadeniz girişinde karantina tatbiki İstanbul'da görülen vebâ salgınlarının sıklığını azaltacaktır. Misyoner kendisine tedâvi için mürâcaat eden vebâ vak'alarında, belirtileri hafif olan hastalarına temizliğe önem vermelerini ve odalarını sık sık havalandırmalarını tavsiye ederken, hayâtı tehdit eden daha ağır vak'alarda hastalarını şarap, eter, afyon, uçucu alkaliler ve ağaç kabuklarından yaptığı ilaçlarla tedâvi etmektedir.⁽¹¹⁾

Josiah Brewer mart ayının ortalarında "İstanbul'un kalabalık, hastalık ve haşaratlarından" kaçarak Büyükkada'ya gelir. Burada bir kilise de ikâmet eden misyoner, İstanbul'da bir çok Frenk hekim olmasına mukâbil, bunların adalardaki hastalara gitmediklerini, bu yüzden aldığı az tıp eğitimine rağmen Büyükkada'daki ikâmeti müddetince bir çok hastayı tedâvi etmek mecbûriyetinde kaldığını anlatır.⁽¹²⁾ Meselâ kendisine mürâcaat eden hasta bir çocuğu, kitaplarını gözden geçirip farklı bir tedâvi tatbik ederek kısa sürede iyileştirdiğini, mâmâfih hasta çocuğun daha sonra ilaçlarını yanına almadan annesiyle başka bir yere gittiğini ve burada vefat ettiğini kaydeder.⁽¹³⁾ Brewer'in hastaları kısa sürede artar, diğer adalardan hatta İstanbul'dan hastalar gelir. Misyoner, "İtalya'da eğitim yapmış kötü kalpli bir yerli hekimin" iyileştiremediği bir erkek hastayı sâdece perhiz ve egzersiz ile sıhhatine kavuşturur. Bu arada diğer adalardan hasta bakması için çağırmaya gelirler, o da bu dâvetleri geri çevirmez ve kayıkla giderek hastaları tedâvi eder.⁽¹⁴⁾

Josiah Brewer'in İzmir'deki ikâmeti esnâsında önce 1831 yılında çok şiddetli bir vebâ salgını, ertesi yıl da aynı şekilde öldürücü bir kolera salgını vukû bulur. Misyoner bu salgınlarda, ceplerine ilaç ve yiyecek doldurarak sokaklarda evden eve dolaşır ve rast geldiği hasta insanlara yar-

(11) Brewer, a.g.e., s. 105-121.

(12) Brewer, a.g.e., s. 155.

(13) Brewer, a.g.e., s. 156-157.

(14) Brewer, a.g.e., s. 158.

dım etmek için gayret eder.⁽¹⁵⁾

Osmanlı devletinde kırkiki yıl misyonerlik yapmış olan **William Goodell**'in hayâtı hakkında daha fazla malûmat mevcuttur. William Goodell, Massachusetts eyâletinin Templetown kasabasında fakir bir âilenin çocuğu olarak 1792 yılında dünyâya geldi. Eğitim masraflarını karşılayacak parası olmayan Goodell, 1811 yılında çantasını sırtına alarak altmış mil uzaklıktaki Andover şehrine yürüyerek gitti. Şehirde Philips Akademisi'ne devam etti. Akademinin başkan yardımcısı velîsi olarak onun için bağış temin etti. Akademideki eğitimini tamamlayan Goodell, 1817 yılında da Dartmouth College'den mezun olarak Andover teoloji seminerlerine katıldı. Bu kursu 1820 yılında ikmal ettikten sonra, misyonerlik vazîfesine daha iyi hazırlanabilmek için birkaç ay da Dartmouth'daki tıp derslerine devam etti. American Board'ın 1822 yılında New Haven'daki yıllık toplantısında papazlığa tâyin edildi. Aynı senenin kasım ayında, rahip Lemuel Davis'in kızı Abigail Perkins Davis ile evlendi.

William Goodell karısıyla berâber 24 Ocak 1823'te Malta'ya geldi. Buradan, devamlı ikâmet etmek üzere Kudüs'e gideceklerdi. Malta'da dokuz ay kadar geçici çalışmalar yapan misyoner, Kudüs'teki kötü şartlar sebebiyle oraya gitmekten vazgeçti ve Beyrut'a gitti. Ancak Beyrut'ta da kötü şartlarda çalışan Goodell yine de vazîfesini yerine getirdi ve kendisinden sonra devam eden bir misyon kurmaya muvaffak oldu. Bölgede çatışmalar çıkması üzerine 1828 yılında Malta'ya geri döndü. Malta'da üç yıl misyonun matbuat işlerini idâre etti.

1831 yılı nisan ayında American Board'dan İstanbul'a gidip oradaki Ermenilerle ilgilenme emri geldi. Artık misyonerin bundan sonraki devamlı ikâmetgâhı İstanbul oldu. Goodell 1851-1853 yıllarındaki tek ziyâreti hâriç, 74 yaşına kadar Amerika'ya geri dönmedi. Vücûden güçlü kuvvetli olmayan Goodell'in mânevî husûsiyetleri onun tam işinin insanı olmasını sağlıyordu. Ferâset sâhibi, mütevâzî, nâzik, cesur ve samîmî bir dindar olan misyoner aynı zamanda edebî mevzûlara da hâkim bir lisan mütehassısı idi. İstanbul'da kaldığı 34 sene zarfında savaşlara, salgın hastalıklara, zulümlere ve suikastlara rağmen hep vazîfesinin başında oldu. American Board'ın misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı devletindeki en ateşli müdâfîi ve tatbikçisi oldu. Misyonuna en büyük hizmetlerinden birisi de İncil'i Ermeni Türkçesine tercüme etmesidir. İncil 1831 yılında Malta'da; Tevrat ise 1842 yılında İzmir'de neşredildi. Tercümelerin gözden geçirilmiş son baskısı 1863 yılında yapıldı.

(15) Field, a.g.e., s. 53.

Goodell 1865 yılında Amerika'ya döndü. Aradan iki yıl geçmeden oğlu William Goodell'in Philadelphia'daki evinde vefat etti.

Misyoner 1853 yılında Amerika'da iken *The Old and the New; Or the Changes of Thirty Years in the East* kitabını neşretti. Vefâtından sonra 1870 yılında Ermenice İncil vaazları neşredildi.⁽¹⁶⁾

William Goodell'in hâtıraları 1891 yılında Boston'da *Forty Years in the Turkish Empire* adıyla neşredildi.⁽¹⁷⁾ Bu kitapta Goodell'in İstanbul'daki misyonerlik faaliyetleri hakkında geniş mâlûmat verilmektedir.

Misyoner, İstanbul'daki vebâ salgınlarında kendisinin ve diğer misyonerlerin karantina tedbirlerini nasıl sıkı sıkıya tatbik ettiklerini, okulları tâtîl edip, komşularına bile gidip gelmediklerini tafsîlâtıyla nakleder.⁽¹⁸⁾

(16) Dictionary of American Biography, Volume IV, New York 1958-59, s. 383-384.

(17) William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, 8. ed., Boston 1891.

(18) Goodell, a.g.e., s. 203-211.

AZ ve ÖZ

Dükkânın ortasında piknik tipi bir tüp vardı ve etrâfı ısıtan da bu tüp idi.

Adamın biri dedi ki:

— Biliyor musun; bu tüp, şu anda oksijen yakıyor. Yâni bize çok lüzumlu olan oksijeni yakarak; dükkânı ısıtıyor. Zararlı...

Öteki, cevap verdi:

— Evet, aynen biz insanlar, yâhut bâzı insanlar gibi!

— Anlayamadım?

— Canım, biz de türlü ibâdetler ve tövbelerle... çevredeki insanlara faydalı olmaya çalışarak.. mânevî sohbetler ve hizmetlerle sağladığımız oksijeni, dedikoduyla, gıybet ve öfkeyle yakıp.. onu işe yaramaz hâle getirmiyor muyuz?

— Haklısın..

— İşte, mânevî zehirlenmelerimizin, Bengisu'yu bulamayışımızın asıl sebebi, bu olsa gerek!

Kendi oksijenimizi kendimiz yakıyor ve nefesimiz daraldıkça da bizden başka herkesi suçlamaya başlıyoruz.

A. Rıza AYTEKİN

TÂRİH BOYUNCA TÜRK - ERMENİ KÜLTÜR İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN(*)

3. ve 4. yüzyıllarda Hunlar ve bâzı küçük Türk boylarının Ermenilerle temas ettiğini, bu temâsın VII. yüzyılda Hazar Türklerinin akınlarıyla daha sıklaştığını ve gittikçe gelişerek, bütün günlük hayâtı içine aldığını biliyoruz.

Bu ilişkilerle ilgili olarak yapılan araştırmalar, maalesef, yeterli değildir. Hatta bunların büyük çoğunluğunda bu konuya ya hiç temas edilmemiş veya hâtta da ilmî objektiflikten uzak, taraf tutan, hatta, kin ve garaz duygularıyla yüklü bir durum söz konusudur.

Türkiye'de bu konuda 1922 yılındaki **Fuat Köprülü**'nün *Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Tesiri* adlı makâlesi dışında ciddi sayılabilecek araştırma yapılmadı. 1973 yıllarından itibaren bilinen olayların artması üzerine, bu konunun tekrar önem kazandığı, ancak memnuniyet verici bu gelişmelerde de, son 150-200 yıllık bir döneme ağırlık verildiği ve problemin siyâsî yönünün incelendiği dikkati çekiyor. Aslında kültürel bir temele oturtulmadıkça meselenin aydınlatılabileceği ve anlatılabileceği kanaatinde olmadığımızı belirtmek istiyoruz.

Türkiye dışında, doğrudan doğruya bu konuya hasredilmiş araştırma sayısı da aynı şekilde yeterli değildir. **Edward Tryarsky** ve **Jean Deny**'nin *Philologieae Turciceae Fundamenta*'nın II. cildine yazdıkları *La Littérature Arméno-Turgue* (s.801-809) ile **H. Berberian**'ın aynı külliyatındaki yazısı (s.809-819) bunlardan ilk akla gelen araştırmalardır.

Son yıllarda Azerbaycan'da bu konu üzerinde çok dikkate değer malzeme yayınlanmaktadır. **Yusuf Vezir Çemenzeminli**'nin *Ermeni Aşugları Tarafından Söylenilmiş Halk Edebiyatı ve Türk Edebiyatında Ermeni Müellifleri* adlı iki eseri, **G. Antonyan**'ın *Nizamî ve Ermeni Edebiyatı* (Bakü, 1947), *Ermeni-Azerbaycan Halglarının Edebî Elagası* (Bakü,

(*) Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü, İZMİR.

1955), **Ekber Yerevanlı'nın Ermeni ve Azerbaycan Dostluğunun Edebiyatı İn'ikası** (Yerevan, 1955), yine aynı yazarın, *Ermeni-Azerbaycan Şifahî Halg Edebiyatı Elegaları* (Yerevan, 1958), *Azerbaycan-Ermeni Edebî Elegaları* (Bakü, 1968) gibi eserlerde bu konu özel olarak araştırıldı.

Esas konumuz olan kültür ilişkileri üzerinde dururken, özellikle halkın yaratıp geliştirdiği daha tabîî bulduğumuz vâdideki eserlere ağırlık verecek ve örneklerimizi de, Ermeni araştırmacılarından alacağız. Kültür kavramının temel husûsu, bilindiği gibi, dildir. Bu hususta meşhur Ermeni dilcisi **H. Acaryan**'ın fikirleri ve örnekleri son derece enteresandır. 1902 yılında Ermenice olarak yazdığı *Ermeni Diline Türk Dilinin Tesiri ve Ermenilerin Türkçeden Aldıkları Sözler* adlı kitabında Ermeniceye geçen Türkçe kelimeleri saymaktadır. Bu kelimeler arasında hâlen hiçbir Türk Lehçesinde kullanılmayan arkaik kelimeler de bulunmaktadır.⁽¹⁾ **Acaryan**, Türkçe'nin Ermenice üzerindeki tesîrinin sâdece kelime alımı ile bağlı kalmadığını; pek çok deyim, hatta üslûbun da Türkçe'den alındığını belirtmektedir. Örnek olarak,

el vermek - yüz vermek
el vurmak - boya vurmak
resim çekmek - el çekmek
nefes çekmek⁽²⁾

deyimlerini vermektedir. Bu değerli bilgin 1956 yılına kadar elli yılı aşkın bir süre emek verdiği bu konuda, özellikle Ermenice'nin Grapar ve Aşkarapar adlarıyla anılan eski ve yeni şekillerini karşılaştırmış, Yeni Ermenice'de meydana gelen değişikliklerde Türkçenin tesîrini göstermiştir. 1951'de yayınladığı *Ermeni Dilinin Târîhi* (Yerevan) adlı eserinin 2. cildinin, 286. sayfasında, "Şimdi Türkçe'nin, Ermenice'nin gerek üslûbuna, gerek gramatik kuruluşuna tesîrinden söz edelim..." demektedir. Daha sonra özellikle Ermenice'deki pekiştirme sıfatlarının yapılışındaki değişiklikleri örnek olarak vermektedir.

Türkçe'de,	sapsarı	Ermenice'de,	dep-değîn
"	kıpkırmızı	"	gas-gasmır
"	yusyumru	"	gıs-glor
"	gömgök	"	gapganaç

pekiştirme sıfatlarındaki, Türkçe kâideyi göstermektedir. Bilindiği gibi Türkçe sıfatlarda sıfatın ilk iki sesinden sonra m, p, s seslerinden biri getirilerek pekiştirme yapılır: Yemyeşil, dopdolu, dosdoğru gibi...

(1) Bkz. **Mireli Seyidov**, *Azerbaycan-Ermeni Edebî Elagaları*, Bakı, 1976. s. 89-90.

(2) Geniş örnekler için bkz. **M. Seyidov**, age. s. 90.

İsimlerde de; Türkçe'de sayılardan sonra gelen isimlerde çoğul ekleri kullanılmaz. **Acaryan**, Ermenice'de de Türkçe'nin tesîriyle eski Ermenice'de (Grapar'da) kullanılan ekin Yeni Ermenice'de kalktığını belirtmektedir. Yeni Ermenice'de "On ev gördüm" şeklindeki çoğul yapımı Eski Ermenice'de "On evleri gördüm" şeklinde idi demektir. Bu değişikliğin de Türkçe'nin tesîri ile olduğunu belirtmektedir.

H. Acaryan Türkçe'nin ve Türklerin başka bâzı özelliklerinden de imrenerek söz etmekte ve "Türkler, başka dillerden de kelime alıyorlar ve ona yeni mânâlar veriyorlar veya aldıkları dillerde anlamı açık olmayan kelimelerin başına veya sonuna başka bir ek veya kelime getirip, netleştiriyorlar" diyor ve Farsça'dan alınan ciğer kelimesini örnek olarak veriyor.⁽³⁾ "İranlılar Ciğer kelimesiyle hem akciğeri hem de karaciğeri kastederler. Türkler bu kelimenin başına ak ve kara kelimelerini ekleyerek anlamı netleştirdiler" diyor. Aslında bu görüşte günümüzde de alınacak dersler olduğunu işâret etmek istiyoruz. Ermenice'ye de Türkçe'deki bu kâideye uygun bir yapı mantığı gelmiş ve bu kelimeler Yeni Ermenice'de Toga (Akciğer), Lyarda (Karaciğer) şeklinde kullanılmaktadır.

Ermenice'deki bâzı Türkçe kelimeler sâdece dil için değil kültürün diğer kolları için de çok önemli ipuçları vermektedir. **İbn ü'l Fakih** isimli bir Arap seyyahı 903 yılında Ermeniler arasında bulunmuş ve seyahatnâmesinde, Ermenilerin gırmızı adlı bir toprak kurdunu kaynatıp boya elde ettiklerini ve bununla halı, kilim dokuduklarını anlatmaktadır. Böylece kırmızı kelimesi sâdece dil olarak değil el sanatlarında da ilişkinin var olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Kısaca dil ve düşünce bakımından bu yakın ilişkiyi, XIX. yüzyılın tanınmış bilgin ve yazarı **St. Nazaryan**'ın şu sözleri ile bitirip başka konulara temas edelim. **Nazaryan**, "Çağdaş Ermeni, Türk gramatik şekilleri ile söylüyor, hatta Türkçe düşünüp Ermenice söylüyor."⁽⁴⁾ diyor.

Yüzyıllar süren komşuluk yapmış bu iki millet dilden başka mûsikî, mîmârî, el sanatları özellikle de folklor ve halk edebiyâtında gittikçe gelişen, kurumlaşan bir ilişki kurmuşlardır.

Folklorik ürünlerden atasözleri, **A.T.Ganalgnyan** tarafından *Ermeni Atalar Sözü* adıyla 1951 de Yerevan (Erivan) da yayınlanmıştır. Ermeni atasözleri (Proverbe) arasında ya tamâmı Türkçe olarak ya bâzı kelimeleri Ermenice bâzıları Türkçe veya tamâmı Ermenice'ye tercüme edilmiş atasözleri bulunmaktadır.

(3) *Ermeni Dilinin Tarihi*, II.S.293.

(4) Eserleri I. Cilt. S.28., ayrıca bkz. **MSeyidov**, a.g.e. S. 102.

*Akıl akıldan üstündür
El eli yur, el de yüzü
Su küçüğün, söz büyüğün*

veya,

*Bir ılı u pır ılı (Bir olsun pır olsun)
Daven nalbendin Tars gaşa (Deve nalbanta ters bakar)*

Bir de tamâmen Türkçe isimlerin kullanıldığı atasözleri vardır: *Her okuyan Molla Penah olamaz*, gibi...

Aynı durum mânilerde – bayatılarda da görülmektedir. **İlyas Muşek**'in 1721 yılında Ermeniler arasından topladığı *Nagmeler* adlı yazma eserinde, Hagik denen ve Türkçeye küçük nâme, mânî diye çevirebileceğimiz aaba kafiye, 7 heceli Türkçe şiirler de bulunmaktadır. Aynı şekilde başta Nasreddin Hoca fıkraları olmak üzere pek çok halk fıkrası Ermeniler arasında yaşamaktadır. **Zaharov**'un *Molla Nasreddin Anektodları*, **Jeritsyan**'ın *Molla Nasreddin Latîfeleri* adlı kitapları Ermeniler arasındaki Nasreddin Hoca fıkralarının derlenmesiyle meydana gelmişlerdir. Aynı ilişkiler masal ve bilmecelerde de görülmektedir. Özellikle masallardaki pek çok ortak motif ve tipin yanısıra masal başlarında kullandığımız, "Bir varmış, bir yokmuş" veya masal sonlarındaki "Onlar erdi mura-dına..." gibi başlangıç ve bitiş formalleri Ermeni masallarına da girmiştir.

Bütün bu kültürel ilişkiler içinde en orijinali ve en dikkati çeken, kültürün tabîî akışı içinde gelişen ve en samîmî olanı âşık edebiyâtı ilişkileridir. Tahmînen 400 yıl süren âşık edebiyâtı Türklerde olduğu gibi Ermenilerde de zengin bir kol yaratmış ve iki milletin yakın ilişkilerinin en parlak örneklerini vermiştir.

Bu halk edebiyâtı ilişkisinin yanısıra klasik edebiyatta da, **Hakâni-i Şîrvânî** (XI-XII. yy.) ile Ermeni şâiri **Frig** (XIII. yy.) **Nizâmî** ile **Vartan Aygeksi** arasındaki ilişkilerle başlayan ve yüzyıllar boyu devam eden bir yakınlık da mevcuttur.⁽⁵⁾

Klasik Türk şâirleri, Ermeni âşıkları üzerinde de derin tesir bırakmışlar ve eserleri hem Ermenice'ye çevrilmiş hem de pek çok Ermenice ve Türkçe nazîrelerin yazılmasını sağlamıştır.

Ermeni halk şâirleri ile ilgili, **İlyas Muşek**'in meşhur *Nagmeler* kitabında **Aşug Miran**'ın şu şiiri Ermeni harfleriyle Türkçe olarak verilmiştir:

(5) Bkz. M.Seyidov, a.g.e. s.29 v.d.

*Alçaklanır uca dağlar
Beller bir gerarda galmaz
Daha kervan gelib getmez
Yollar bir gerarda galmaz
Ağ gövdeler turab olur
Çoh yohsullar erbab olur
Çoh erbablar yohsul olur
Mallar bir gerarda galmaz*

.....

*Ulu divanlar gurulur
Hayrle şerler sorulur
Çoh bulanıhlar durulur
Seller bir gerarda galmaz*

.....

*Dağ ile daşlar atılır
Ay ile güneş tutulur
Adem birbirine gatılır
Eller bir gerarda galmaz
Sırrını deme duyalar
Nesimi teki soyalar
Gara iken ağ boyalar
Teller bir gerarda galmaz
Cömerd olan bulur tehri
Nākes olan çeker gehri
Miran der; Allah'dan gayri
Şahlar bir gerarda galmaz*

Bu şiirle, Nesimî'nin,

.....

*Yer pambık gibi atıla
Dere tepeye gatıla
Ay ilen güneş tutula
Ahiret şam olasıdur*

.....

*Ey Nesimî gayırmagıl
Çünkü doğdun ölmek için
Çün toprahtan doğdu tenin
Gene toprah olasıdur*

şii(6) arasındaki benzerlik bunun çok güzel bir örneğidir. Üstelik Nesimî'nin bu şii de bir Ermeni elyazmasında bulunmaktadır.

XVI. yüzyıldan günümüze kadar gelen Ermeni âşık edebiyâtı, Türk âşık edebiyâtının bütün türlerinde derin tesir bırakmış ve sayıları 400'ü bulan Türkçe söyleyen Ermeni Aşuğu'nun yetişmesine sebep olmuştur. **G.Levonyan, H.Abovyan, G.Tarverdyan ve G.Agayan** gibi Ermeni araştırmacıları bu konuda sayısız örnekler yayınlamışlar. Ayrıca bunlardan **Gazaros Ağayan**'ın kendi eserlerinde de Türk etkisi açık olarak görülür. Meselâ, bir mahnısı aynen şöyledir:

*Bir guş çıhdı deryadan
Haber aldı dünyadan
Çünkü ölecek idim
Niye doğdum anadan⁽⁷⁾*

Türk-Ermeni âşık edebiyâtı ilişkilerini daha önce bir yazımızda söz konusu ettiğimiz için⁽⁸⁾ burada, âşık edebiyâtındaki gelişme paralelliği üzerinde durmayacağız. Ancak bu 400 Ermeni aşuğu içinde Kul, Miskin gibi Türkçe mahlaslar alan, hatta İslam tarikatlarına giren aşukların bulunduğunu işaret etmekten geçemiyoruz. *Gul Hovannes, Gul Harutyun, Miskin Burcu* bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Türk-Ermeni âşık edebiyâtında Ermenilerin büyük şâirlerinden **Sayat Nova**'nın (1712-1795) önemi çok büyüktür. **Sayat Nova**, klasikleşmiş ve bir ekol kuracak kadar meşhur olmuş, üzerinde pek çok araştırma yapılmış Ermeni şâirlerindendir. İlim âleminde *Sayat Nova'nın Defteri* adı ile bilinen elyazmasında onun **Şah İsmâil Hatâî** ile ilişkisi açık olarak görülür. Sık sık Hatâî'nin ismini anan **Sayat Nova** sırf onun adına bir de Ermenice şii söylemiştir. Son beytinin tercümesi şöyledir:

.....
*Çok güzelsin Şah Hatâî okuyanı har etmezsin
Buna göre Sayat Nova'ya çok îtibar etmezsin⁽⁹⁾*

Sayat Nova, halk hikâyelerinden **Kerem'i, Garib'i, Şah Abbas'ı** bilmekte ve şiirlerinde onlara nazîreler söylemektedir. Ayrıca Türk âşıklarından ancak usta olanların söyleyebildikleri zor nazım şekillerini rahat

(6) Ermenistan SSR Nazırlar Serveti Yanında Elyazmaları, Madenadaran Elyazmaları, No. 7707 s.108a-109b, 1611-1614 târihli.

(7) **G.Aganyan**, Eserleri, III. Cilt, Yerevan, 1940. s.325.

(8) Bkz. **F.Türkmen**, *Türk-Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri, Osmanlı Araştırmaları*, -The Journal of Ottoman Studies, III, s.13-20, İstanbul-1982.

(9) **Sayat Nova**, *Mahnıların Mecmuası*, Yerevan. 1945. s.5.

kullanabilmekte, böylece hem Türkçe'ye hem de Türk halk şiirine vukûfunu göstermektedir. Meselâ şu zincirbent ayaklı koşması son derece başarılıdır:

*Sutkinen isterem gülgün cemelin
Pervana tek meni yandırma nara
Giymişem gara
Düştüm diyara
Diyarda galmadı yahşı yamanım
Ki men söylemedim bimürvet yara
Dilsiz bimara
La'l-i gövhara
Gövheri la'linden dehande gördüm
Zülfü çin çin olmuş gerdende gördüm
Gerenfil yasemen süsende gördüm
Bahub seyreylesen gül yaprahlara
Yaşıl dağlara
Açılmış bağlara⁽¹⁰⁾*

.....

Sayat Nova kendinden sonraki Ermeni aşuglarını da derinden etkilemiş, Türk âşıkları da onu kendilerinden saymışlar ve **Tufarganlı Abbas**, **Hasta Kâsım** ve **Kurbânî** gibi âşıklarla birlikte saygıyla anmışlardır. Azerbaycan bölgesi âşıklarından **Âşık Ali**, bir şiirinde,

.....

*Bu dünyâdan gitti Abbas tek canlar
Hasta Kasım gibi şiir yazanlar
Hanı Sayat Nova, Âşık Kurbanlar
Ali gel ibret al, yol gözle gözle*

demektedir ki saydığı büyük âşıklar arasında Sayat Nova da bulunmaktadır.

Âşık yaratıcılığında halk hikâyelerinin de çok önemli yeri vardır. Ermeniler arasında XIX. yüzyıldan başlayarak Türk halk hikâyelerinin sür'atle yayıldığını görüyoruz. Bâzan tercüme, bâzan adapte, bâzan da aynı gelenek ve yapıya uygun yeni yaratmalar hâlinde Türk halk hikâyeleri Ermenice'ye aktarılmıştır. Özellikle şahıs isimlerini Ermenileştirerek *Âşık Garib'i*, *Kerem ile Aslı'yı*, *Şah İsmâil ile Gülizar'ı* Ermenice'ye çeviren **Aşug Civanî** (1848-1909)'yi, Koroğlu kollarından pekçoğu-

(10) Mahmlar, S.Nova, faksimile, Yerevan, 1963, s.23.

nu 1898-1904 yılları arasında Ermenice'ye aktaran **Aşug Cemalî**'yi, *Emrah ile Selvi*'yi çeviren **Aşug Sezâî**'yi ve *Âşık Garip, Tâhir ile Zühre, Şah İsmâîl, Leylâ ile Mecnun, Ferhat ile Şirin*'i şiirlerini Türkçe bırakarak çeviren **Ağek Mhityan**'ı bu konuda önemle sayabiliriz.⁽¹¹⁾

Türk-Ermeni kültür ilişkileri hakkında yapılan araştırmalar göstermektedir ki Türk kültür unsurları, devamlı, Ermeniler üzerinde tesirli olmuş ve bu iyi ilişkiler yüzyıllarca sürmüştür. Bunun sebepleri şöyle sıralanabilir:

- 1- Türkçenin geniş bir arâzide konuşulan en yaygın dil olması,
- 2- Siyâsî ve nüfuz bakımından hâkim durumda olması,
- 3- Türklerin kesin olarak İslâmı temsil ettiklerine inanmaları ve İslâm kültürünün de diğer kültürlerle karşı derin bir küçümseme içinde bulunması,
- 4- Ermeni aşuglarının dinleyici toplama imkânı bulmaları, kendilerini yerli halka yakın hissetme isteği,
- 5- Eski Ermeni dilinin (Grapar'ın) devam etmesi, Ermeniler'in çoğunluğunun bu dili anlamayışı,
- 6- XVI. yüzyıldan başlayarak Türk âşık şiirinde görülen büyük gelişme.

Sonuç olarak yüzyıllara dayanan komşuluk ve çok kere aynı devletin tebaası olma özellikleriyle bu iki millet dostâne bir ilişki kurmuşlar ve birbirlerini farklı görmemişlerdir. Türklerin gerçekten büyük toleransları dâima aynı şekilde karşılık görmüş, aynı duygu ve düşünceleri paylaşmışlar, işin içine başka güçler ve tesirler girene kadar da mutlu ve dostça yaşamışlardır.

Geçen yüzyılın son çeyreğinde dış tesirlerle bozulmaya başlayan ilişkiler Ermeni aşuglarını da rahatsız etmiş olmalı ki, 1882 de ölen Ermeni asıllı **Aşug Emir** Ermenice bir şiirinde şöyle seslenmektedir.

*Din ayrı möhkem gardaşıg
 Senin bahtına benzerik
 Kol bir, el bir, eliyek, birlikte dağık (dağız)
 Ayrılıktan nazik bir koluk⁽¹²⁾*

(11) Geniş bilgi için bkz. İsrâfil Abbasov, "Azerbaycan Dastanlarının Ermeni Diline Tercüme, Tebdil ve Neşri Meselelerine Dair", Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatına Dair Tedgigler, V. Kitap, s. 54-138. Bakı. 1977.

(12) Hekim Yüzbaşyan, *Istoriya Djaberta*'dan naklen. M.Seyidov a.g.e. s.177.

TÂRİH BOYUNCA TÜRK DEVLETLERİNİN ERMENİ POLİTİKALARI

Doç. Dr. Recep ŞÂHİN(*)

ÖNSÖZ

Modern sosyolojik yaklaşımlarda da kabul edildiği gibi, bir ictimâî meselenin varlığı ancak o meseleyi belirleyen ve ihâta eden bir cemiyetin varlığına bağlıdır. Cemiyet olmanın en mühim özellikleri ise *ortak kültür, belli coğrafi sınırlar, tabii üretimle çoğalmış olmak ve bağımsızlık* tir. Bu özellikler göz önünde tutulur ise, târihin çeşitli devirlerinde yaşamış Ermeni cemiyetlerinden ve bu cemiyetlere bağlı olarak var olmuş Ermeni mesele veya meselelerinden bahsetmek mümkündür. Ama, bu gün bu özelliklere sâhip bir Ermeni cemiyetinin varlığından bahsedilemeyeceğine göre, diğer bir çok ülkeler gibi Türkiye için de bir Ermeni meselesinden bahsetmek doğru bir değerlendirme olmasa gerek. Ancak, değişik cemiyetlerin farklı yapıları içerisinde o cemiyetlere belli ölçülerde entegre olmuş armen asıllı veya öyle kabul edilen Ermeni alt-gurupları veya ictimâî birimleri vardır; Türkiye'nin bu birimleri içine alan veya onlarla ilişkisi olan cemiyet veya devletlerle meselesi vardır veya olabilir, ama değişik cemiyetlerin bağımsız hüviyetleri olmayan bu birim veya parçalarıyla meselesi değil, ancak çeşitli seviyelerde, doğrudan veya dolaylı münâsebetleri vardır veya olabilir. Başka bir ifâdeyle, bu gün Türkiye'nin bir Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Orta Doğu (v. s.) meselesi vardır veya olabilir, ama çeşitli cemiyetlerin parçaları durumunda olan birimlerle bir meselesi değil, ancak münâsebetleri vardır veya olabilir.

Diğer taraftan, aynı yaklaşımlara göre bir cemiyet, cemiyet bütünü nü oluşturan gurup veya alt-guruplar bir münâsebetler ve karşılıklı

(*) Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölüm Başkanı iken 12.08.1988 târihinde vefat eden yazarın arşivimizde kalmış olan, ancak tam târihini tesbit edemediğimiz (tahminen 1985/86 yılları) bu tebliğ metnini kendisini rahmetle anarak neşrediyoruz.

münâsebetler sistemi olarak ele alınıp incelenmektedir. Cemiyet, gurup veya alt-guruplar aynı zamanda ictimâî bünyelerdir de. Bir ictimâî bünyenin varlığı münâsebet ve karşılıklı münâsebetler sisteminin varlığına bağlıdır ve münâsebetler sisteminin olmadığı veya bittiği yerde ictimâî bünye de yoktur. Herhangi bir gurup veya alt-gurubun ortaya çıkması, gelişmesi, geçirdiği veya geçirmekte olduğu evrimler, söz konusu ictimâî bünyeyi oluşturan birimlerin kendi aralarındaki dâhilî ve aynı bünye ve onu oluşturan birimlerin kendi dışlarında bulunan diğer bünye ve birimlerle olan hâricî münâsebet ve karşılıklı münâsebetler sistemi çerçevesinde cereyan etmektedir. Bir ictimâî bünyenin dâhilî ve hâricî münâsebetler sistemini oluşturan veya belirleyen unsur veya faktörler, o ictimâî bünyenin oluş, gelişim ve değişiminin de unsur veya faktörleridir. Diğerleri gibi, birer münâsebetler sistemi olan Ermeni gurup ve alt-guruplarının târîh boyunca ortaya çıkışları, geçirdikleri evrimler, yok oluşları veya içinde bulundukları durumlar da dâhilî ve hâricî münâsebetler ve karşılıklı münâsebetler çerçevesinde cereyan etmiştir veya etmektedir; ve münâsebetler sistemine iştirak eden veya bu sistemin parçası olan bütün unsur veya faktörler Ermeni gurup veya alt-guruplarının geçirdikleri gelişme ve değişim vetîresinin de unsur veya faktörleridir.

Teskilatlanmış siyâsî güçler olarak Büyük Selçukluların kuruluş yıllarından beri Ermenilerle çok yönlü münâsebetler içerisine girmiş bulunan Türkler, bu münâsebetler çerçevesinde Ermeni gurup veya alt-guruplarının geçirdikleri gelişme ve değişim vetîresi içerisinde yer almış, bu gelişim ve değişim vetîresini oluşturan münâsebetler sisteminin bir parçası, unsuru veya faktörü hâline gelmiş, yâni sistemin bir parçası olarak münâsebetlere katkısı veya iştirâki ölçüsünde Ermeni gurup veya alt-guruplarının geçirdikleri gelişim ve değişim vetîresini etkilerken, kendileri de bu münâsebetlerden müteessir olmuşlardır.

Bu yaklaşım çerçevesinde, Ermeni gurup veya alt-guruplarının gelişim ve değişim vetîresini belirleyen münâsebetleri dâhilî ve hâricî olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra, bu vetîre içerisinde Türklerin yer ve rolünü daha iyi belirleyebilmek için hâricî münâsebetleri de üçe ayırarak ele almak mümkündür: 1- Ermenilerin aynı topraklar üzerinde berâber yaşadıkları diğer alt-guruplar ve bunların kültürleriyle olan münâsebetleri; 2- Yaşadıkları bölge dışında bulunan halklar, kültürler ve devlet veya hükümetlerle olan münâsebetleri; 3- Kendi yaşadıkları bölgeler üzerinde hüküm süren otorite Ermeni değil de başka bir guruptan ise, bu otorite, yâni devlet veya hükümet ile olan münâsebetleri. Diğer taraftan, Ermenilerin

yaşadıkları bölgelerin bir kısmı veya tamâmı üzerinde hüküm süren Türk devlet veya hükümetlerinin Ermenilerle münâsebetlerinden sâdece kendi sınırları dâhilinde yaşayan Ermeni alt-guruplarıyla olan doğrudan münâsebetleri değil, aynı zamanda varsa sınırları dışında kalan Ermenilerle münâsebetleri, Ermenilerin kendi aralarındaki ve diğer ictimâî bünye ve otoritelerle olan münâsebetleriyle ilgili tavır veya davranışları ve Ermenilerle ilgili diğer otoritelerle olan münâsebetleri de anlaşılmaktadır.

Çok yönlü ve değişik seviyelerde cereyan eden bu münâsebetler ve karşılıklı münâsebetler Türk devlet veya hükümetlerinin, Ermeni gurup veya alt-guruplarıyla olan münâsebetler bütünüdür. Bu münâsebetler bütünü içerisindeki ölçü, gâye, tavır, davranış, inisiyatif veya reaksiyonları ise Türk devlet veya hükümetlerinin Ermeni gurup veya alt-guruplarına karşı tâkip ettikleri veya etmek istedikleri politikalar-
dır.

Münâsebetler sisteminin bir parçası, unsuru veya faktörü olarak Ermeni gurup veya alt-guruplarının târîh boyunca geçirdiği veya geçirmekte olduğu gelişme ve değişme vetîresi içerisinde Türk devlet veya hükümetlerinin politikalarının yer ve rollerinin ne olduğu sorusuna ana hatları içerisinde cevap aramak bu tebliğin asıl gâyesini oluşturmaktadır.

Türk devlet veya hükümetlerinin söz konusu politikalarını, yukarıda belirlenen yaklaşım çerçevesinde ve târîhî seyri içerisinde dört ana bölüme ayırarak özetlemek mümkündür. Bunlar: I- Osmanlı Devrine kadar Ermeniler ve Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları; II- Batılılaşma Reformlarına Kadar Osmanlı İdâresi; III- Batılılaşma Döneminde Osmanlı İdâresi; IV- Cumhuriyet İdâresi.

I - OSMANLI DEVRİNE KADAR ERMENİLER VE TÜRK DEVLETLERİNİN ERMENİ POLİTİKALARI

Târihte insan göç ve akımlarının en işlek geçit yerlerinden biri olarak bilinen ve doğu Anadolu'nun bir kısmını da içine alan güneybatı Kafkasya bölgesinde teşekkül eden kavimlerden biri olarak kabul edilen Ermeniler, milâdî III. asırda St. Grégoire tarafından hristiyanlaştırıldıktan sonra câmia olma hüviyetini kazanmaya başlamışlardır. Ancak, gerek yeni doğmakta olan bir câmia olması, gerek aynı bölgeyi paylaşan diğer halklara oranla nüfus bakımından her yerde çoğunlukta olmaması ve gerekse bir milleti millet yapan diğer özelliklerin yanı sıra ortak kültür değerlerinin bir çoğundan da henüz mahrum bulunması gibi nedenlerle, Ermeni halkı cemaat hüviyetini kazandıktan sonra da kendi başına bir

ictimâî varlık olamamıştır. Ama, bölgede hâkimiyet kurmak veya hâkimiyetlerini sürdürmek isteyen büyük *güçlerin* kendi politikaları doğrultusunda kullanabilecekleri mühim unsurlardan biri olma istîdadını göstermiş ve daha sonraları devamlı kullanılan bu istîdat Ermeni câmiasının kader çizgisi, millî ve siyâsî kültürünün gelişme ve yönlenmesini tâyin eden en mühim faktörlerden biri hâline gelmiştir, yâni dış güçlerin rakip veya değişik politikaları, ictimâî ve siyâsî gelişme ve değişimleri büyük ölçüde tâyin etmiştir.

Sonraki gelişmelerde daha açıkça görüleceği gibi, bir taraftan rakip güçlerin her birinin kendine has "müşteri", yâni kullanabileceği kişi veya guruplar bulma veya oluşturma politikaları, diğer taraftan da, Ermenilerin gerek câmia olarak varlıklarını sürdürebilmeleri ve gerekse câmia içerisindeki alt-gurup veya zümrelerin siyâsî iktidar veya diğer menfaatler elde edebilmeleri veya sâhip olduklarını koruyabilmeleri için dış güçlerden bir kısmının yardımına muhtaç bulunmaları, câmiadaki ictimâî farklılaşma vetfresinin bölünme, dağılma veya anarşi vetfresi hâlini almasına yol açmış, yâni rakip güçlerin politika ve kültürleri arasındaki rekâbet, farklılık veya düşmanlık câmia bünyesine yansımıştır. O derecedeki, milâdî V. asırdan itibaren bölge üzerinde menfaatleri veya müstevli emelleri olan yabancı güçlerin hepsi de Ermeniler arasında kullanabilecekleri kişi veya zümreleri ("müşterileri") aynı anda bulmakta veya oluşturmakta fazla güçlük çekmemeye başlamışlardır.

Ermeni câmiasının doğarken berâberinde getirdiği bu dışa bağımlı olma zaafı, diğer münâsebetlerin bir çoğunda olduğu gibi, aryanizm tehlikesine karşı milâdî 325'de İznik Konseyine dâhil olarak Bizans imparator ve kilisesinin vesâyetini kabul edişte; bu şekilde tamâmen Bizans'ın tesîrine girişle birlikte câmia içerisinde bânî gurupların Bizans ve Bizans yanlılarına karşı Gürcü prenslikleri, İran ve daha sonra da yeni bir güç olarak bölgeye yayılmakta olan müslümanlarla işbirliğine girişlerinde; VII. asrın ortalarından itibaren müslüman idâresi altına girdikten ve yarı bağımsız bir kiralılığa kavuştuktan sonra bir çok kesimin bu idâyeye karşı Bizans'la birlikte hareket edişlerinde; bunun neticesi olarak yarı bağımsız Ermeni kiralılığının bir çok küçük beyliklere bölünmesinde ve bu beyliklerin de birer birer Bizans'ın hâkimiyeti altına düşüşlerinde; ve Bizans idâresi altında ve dışında kalan Ermenilerin müslüman-Bizans mücâdelesine iştirak ederek bir kısmının Bizans, bir kısmının da Türkler dâhil müslümanlar safında yer alışlarında kendisine göstermiştir.

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin tamâmına yakınının Bizans

hâkimiyeti altına düştüğü ve Ermeni câmiasının ve bilhassa münevverlerinin dış güçlerin politika ve kültürleri doğrultusunda bölündüğü bir devrede (1020-1040'larda), Selçuklular çöküş hâlinde bulunan İslâm âleminde yeni bir dinamizm kaynağı olarak ortaya çıkmakta, ve İslâm ve İslâm olmayan dünyâların mukadder mücâdelelerinde İslâm âleminin liderliğini üslenme yolunda idiler. Târihte, Ermenilerle doğrudan temâsa geçen ilk Türk idâresinin, Selçukluların Ermenilerle münâsebetleri de bu şartlar altında başlamış; ve temelde islâmî prensiplere bağlı olan Selçuklular, önceleri Ermenilerle diğer gayri-müslim kitap ehli arasında fazla fark gözetmemekle birlikte, bütün gayri-müslim kitap ehline ve bu arada da Ermenilere karşı tek bir politika değil, kendilerine yardımcı veya düşman oluş durumlarına göre değişik Ermeni birey ve guruplarına farklı politikalar uygulamışlardır.

1071 Malazgirt savaşında Ermenilerin bir kısmı Selçuklularla birlikte hareket ederken, diğer bir kısmı, bilhassa Bizans'ın hâkim olduğu bölgelerde yaşayanların çoğunluğu gönüllü ve zorâki olarak Bizans'la işbirliği etmiş; ve Malazgirt zaferinden sonra da Bizans'la işbirliği edenlerin tamâmına yakını toprağa bağlı pasif halk yığınlarının mühim bir kısmını da berâberlerinde sürükleyerek Bizans bayrağının gölgesinde tedricen batı ve güneye çekilmişlerdir. Büyük kısmı orta ve güney Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılan bu Ermenilerin Bizans'la dostlukları devam etmemiş ve her fırsatta Bizans'a karşı isyan ve dış güçlerin yardımını arama teşebbüsleri içerisinde bulunmuşlardır. Selçukluların hâkimiyeti altına giren bölgelerde kalan Ermenilere karşı idâre islâmî prensipler dâhilinde "adâlet ve iyilikle" muamele etmiş ve genellikle, Ermeni târihcisi Edesli Mahieu'nün ifâdesiyle, "Ermenilere huzur bahşetmiştir". Daha çok yönlü olmakla birlikte, Anadolu Selçuklularının politikaları esasta büyük Selçuklularinkinden fazla farklı olmamıştır.

XII ve XIII. asırlarda, Ermenilerin hem Türklere hem de Bizans'a karşı haçlılarla ve yalnız Türk-müslümanlara karşı Moğollarla sıkı işbirliği içerisinde bulunmaları bile Selçukluların bu politikalarını temelde değil, ancak tatbikatta bâzı zaman ve durumlarda etkilemiştir. En mühimi de, Ermeni kültürünün, Bizans'la birlikte batıya çekilen kitlelerde veya haçlılarla işbirliği sonucu kurulan Ermeni prensliklerinde değil, Selçuklu ve daha sonraları da Osmanlı idâreleri altında kalan bölgelerde yaşamış ve gelişmiş olmasıdır. Bu bakımdan Türklerin Selçuklu-Osmanlı kolu idârelerini, cemaat ve kültür olarak Ermenilerin yaşayıp gelişmelerinin velînîmeti saymak tamâmen yanlış bir değerlendirme olmasa gerek.

Ama, Ermenilerle münâsebette bulunan devrin diğer Türk idârelerinin politikaları Selçuklularınkinden çok batılı hristiyan devletlerine benzemektedir. Bunun başta gelen sebebi de, bu devletlerin islâmî prensiplerden ziyâde, intikam hırsı ve sîyâsî mülâhazalarla hareket etmiş olmalarıdır. Diğer bir sebep de, söz konusu Türk idâreleri^(*) Ermenilerle, Selçuklular gibi kısmen ve bâzen kendilerine yardımcı kısmen ve bâzen de düşman guruplar olarak değil, haçlı ve Moğol istilâ ve zulüm ordularının bir parçası olarak karşılaşmışlar ve değerlendirmelerini ona göre yapmışlar; ve haçlılarla çok daha yakından temasta bulunmuşlardır. Bu ve benzeri nedenlerle, bu idâreler de haçlıların İspanya ve Orta Doğu müslümanlarına yaptıkları gibi, "küfrün âfeti ancak kâfirle birlikte yok olur"^(**) prensibinden hareketle, güçleri ve tutkuları nisbetinde kâfir ad ettiklerini ve bu arada Ermenileri de topyekûn imha yoluna gitmişlerdir.

· Haçlı ve Moğol âfetleriyle, beylikler anarşisini takip eden devirlerde varlıklarını sürdüren veya yeni ortaya çıkan Türk idâreleri arasında Osmanlıların politikaları, Memlûklülerin sultan Baybars'tan (1260-1277) sonra yumuşayan, Timur'un bâzen kullanma bâzen topyekûn imhâ şeklinde işleyen ve İran'ın Türk hânedanlarının daha çok Selçuklularınkinden benzeyen kısa ömürlü ve fazla özelliği olmayan politikalarıyla kıyas edilemeyecek kadar devamlı ve hem Orta Doğu ve Batı'nın, hem de Ermenilerin kader çizgilerini belirleyiş açısından mühimdir.

II - BATILILAŞMA REFORMLARINA KADAR OSMANLI İDÂRESİ

Haçlı ve Moğol istilâları ve beylikler anarşisi içerisinde doğan ve kendilerini uzun müddet Selçukluların devâmı ve vârisi gibi gören Osmanlılar'ın ilk kuruluş yıllarında gayrimüslimi ve bu arada da Ermeni politikaları, temelde daha katı olmakla birlikte, tatbikatta Selçuklular'ın bir taraftan islâmî prensipler, diğer taraftanda siyâsî mülâhazalar ve zarûretler çerçevesinde yürüttükleri esnek politikadan fazla farklı olmamıştır. Daha açık bir ifâdeyle, Osmanlılar'ın yayılmakta olduğu Anadolu'nun batı bölgeleriyle Bizans imparatorluğu içlerinde iktisâdî güç ve ictimâî ağırlıklı alt-guruplar olarak, Kıbrıs'ta ise siyâsî güç olarak varlıklarını sürdüren ve hem bölgedeki haçlı kalıntısı frank veya jermen gurup

(*) Bunların başlıcaları Musul-Halep Zengîleri (1128-1174), Mısır Türk Memlûklüleri (1250-) ve Anadolu Beyliklerinin bir kısmıdır.

(***) Tabiatıyla hristiyanlara göre küfür İslâmiyet, kâfirler de müslümanlardır; müslümanlara göre ise küfür hristiyanlık ve benzerleri kâfirler de bunlara mensup olanlardır.

veya prenslikleriyle, hem de bâzı batılı güçler ve bilhassa Venedik ve Cenevizlilerle çeşitli münâsebetler içerisinde bulunan Ermenilere karşı ilk Osmanlı idâresi, duruma göre, bâzen mücâdele etmiş, ama çoğu kez Bizans ve diğer düşmanlarıyla olan münâsebetlerinde onlardan istifâde etmek yolunu seçmişlerdir.

Osmanlıların kendilerine has denebilecek azınlıklar ve bu arada Ermeni politikaları da İstanbul'un fethiyle başlamıştır. O zamana kadar sadece Selçukluların vârisi olan Osmanlılar, o târihten itibaren, belli ölçülerde de olsa, aynı zamanda Bizans'ın, "Doğu Roma"nın da vârisi durumuna gelmekte ve diğer bir çok şeylerle birlikte, Bizans'ın mesele ve meselelere bakış açılarının bir kısmını da tevârüs etmekte idi. Bâzı durumlarda, devam eden mesele ve bakış açıları içerisinde değişen şey Bizans "emperium"unun yerini Osmanlı "emperium"unun alması idi, yâni her durum için kesinlikle geçerli olmayan ama çok kullanılan bir tâbirle, "Osmanlı Bizans'laşmaya başlamış idi."

Bizans zamanında, imparator din ve dünya işlerinin liderliğini şahsında toplamış olmakla birlikte, dînî sâhadaki yetki ve vazifelerini genellikle ortodoks mezhebine bağlı câmia ve kiliselerin mânevî lideri olarak tanınan ve son asırlarda Fener patrikliği adıyla bilinecek olan ekümenik (Oecumenique) patrikliğe bırakmış idi; ve bu patrikliğin patriği de ekümenik konsey tarafından belirlenmekte ve imparator tarafından onaylanmakta idi. Din işleri de, genellikle, âile meselelerini, kilise yetkililerinin tâyin ve azillerini ve eğitim - kültür faaliyet ve münâsebetlerini kapsamakta idi. Ve yine Bizans zamanında, ekümenik patrikliğin bütün ortodoksların mânevî lideri olma vasfı çoğu kez basit bir formalite olmaktan öteye gidememiş ve fiiliyatta ancak monofist olmayanların ("non monophytes"(*)) lideri olabilişti.

Fâtih Bizans'ı alınca, ekümenik patrikliğe sâdece monofist olmayanların değil, bütün ortodoksların fiili lideri olma hakkını vererek, bunların din ve eğitim hizmetleriyle vakıf ve âile işlerini kendi din ve an'anelerine göre düzenlemek ve yürütmekle mesul ve yetkili kıldı. Ekümenik patrikliğin patriğini şultan, ekümenik konsey tarafından belirlenen üç (bâzı hallerde iki) aday arasından seçerek atayacaktı; ve patrik kendisine bu şekilde bağlanan bütün ortodoksların ad ve hesâbına sultana karşı

(*) Ortodoks mezhebine mensup olanlar monofist ve monofist olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Genellikle Rumlar, Slavlar, Sırp, Kroatlar, Moldavlar, Pomak ve Arnavutların hristiyan olanları ve Suriye ortodokslarının bir kısmıyla düthenlen monofist olmayanlardır; Ermeniler, Gürcüler, Kaldeenler, Koptlar, Abisinler ve Suriye ortodokslarının bir kısmı ise monofistlerdir.

muhâtab ve mesul olacaktı. Böylece, patrikliğin imparatorluk sınırları dışında kalan ortodokslar üzerindeki prestij ve ruhânî liderliği muhafaza edilmekte; ve imparatorluk dâhilindeki ortodokslarda patrikliğin yetki ve mesûliyetleri dâhilinde ayrı bir câmia olarak düzenlenmekte idi. Ayrıca, bütün gayrimüslimlere umûmî teâmüllere uymak kaydıyla iktisâdî, sînâî, ticârî ve artistik faaliyetlerde bulunma hürriyeti tanınmış idi.

İslâmiyetin "adâlet ve iyilikle muamele etme" prensibinin yanısıra, selâhiyet ve mesûliyetleri genişletilerek büyük iltifatlar gösterilen patriklik vâsıtasıyla hem imparatorluk dışında kalan ortodoksların faaliyetlerini etkilemek, hem de imparatorluk içindekilerin faaliyetlerini düzenleyip yönlendirerek bunların Osmanlı bünyesine entegre olmasını sağlamak ve İstanbul'un fethiyle Batı'da yükselen haçlı tansiyonunun harekete dönüşmesi hâlinde batılıların Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan ortodoksları kendi politikaları doğrultusunda istismar ederek Osmanlıya karşı kullanmalarına fırsat vermemek gibi siyâsî mülâhazalar Fâtih'i böyle bir düzenlemeye götüren sebepler arasındadır.

İlk düzenlemelerde ekümenik patrikliğin de tesiriyle ortodoks câmiası bütünü içerisinde mütâlaa edilen Ermeniler, daha sonra hem kendilerinin arzûlarını tatmin, hem de ekümenik patrikliğin ağırlığını sınırlamak ve dengelemek gâyesiyle, ekümenik patrikliğine benzer bir statü ile 1461'de İstanbul'da kurulan yeni bir Ermeni patrikliğinin liderliğinde ayrı bir câmia olarak organize edilmişlerdi. Yavuz Selim'in 1514-1516'da güney Kafkasya ve doğu Anadolu'yu fethetmesiyle, buradaki Ermeniler de aynı câmia bünyesine dâhil edilerek İstanbul patrikliğine bağlanmışlardı. Ama, Sis ve bilhassa Eçmiyadzin kiliselerinin diğer Ermeni kiliseleri ve bu arada da yeni kurulan İstanbul patrikliği üzerindeki rûhânî üstünlüğü devam etmiş; buna karşılık, Osmanlı devletiyle Ermeni câmiası arasında bağ oluşu nedeniyle İstanbul patrikliği imparatorluk sınırları dâhilinde kaldıkları sürece diğer Ermeni kiliseleri üzerinde siyâsî üstünlüğe sâhip olmuş ve bu patriklik aracılığıyla bütün Ermeni câmiası kontrol edilip yönlendirilebilmiştir. İleriki yıllarda daha açıkça görüleceği gibi, diğer bir çok sebeplerin yanısıra, Eçmiyadzin Katolikosluğu'nun Türk sınırları dışında kaldığı ve bilhassa 1820'lerde Rus sınırları içerisine girdiği târihlerden îtibârendir ki, Osmanlı devleti Ermeni câmiası üzerindeki kontrol ve yönlendirme kabiliyetini önce Rusya daha sonra da batılı güçler lehinde tedricen kaybetmeye başlamıştır.

Bununla beraber, Ermeni câmiasını XIX. asrın sonlarından îtibâren vukû bulmaya başlayan Osmanlı idâresine karşı isyan hareketleri nokta-

sına getiren gelişmelerin XVIII. asrın sonlarında veya XIX. asrın başlarında başlamış olacağını düşünebilmek pek isâbetli bir yol olmasa gerek. Zîra, diğer bütün gurup veya alt-guruplarda olduğu gibi, Ermeni câmiasının her geldiği nokta da daha önceki gelişme veya değişmelerin, yâni münâsebetler sisteminin işleyişinin neticesidir, tıpkı belli noktadaki gelişme veya değişmelerin müteâkip gelişme veya değişmelere zemin hazırladığı veya hazırlayacağı gibi.

Nitekim, 1461'de başlayan ilk düzenlemelerle birlikte Ermenilerin faaliyetleri üzerinde bir kontrol ve yönlendirme mekanizması kurularak, patriklik aracılığıyla imparatorluk bünyesine entegrasyon ve gelişmeye katkıları sağlanmaya başlanmıştı. Diğer taraftan, tamâmına yakınının aynı câmia içerisinde, aynı kâidelerle birbirleriyle daha yakından temasta bulunmaları Ermenilerin kültür bütünlüğüne doğru işleyen bir vetîre içerisinde girmelerine zemin hazırlamıştı. Osmanlı düzeninin bütünlük içerisinde gelişip işlediği yıllarda bu düzenleme her iki taraf için olduğu kadar cemiyet bütünü için de kaynaşma ve yaratıcılık kaynağı olmuştur. Ama **Koçi Bey**'in de *Risâle*'sinde defaaten belirttiği gibi, keyfî ve gayri-islâmî tasarrufların yaygınlaşması ve idârî makamların para ve nüfuzla alınıp satılmaya başlamasıyla bir kısım beylerbeyleri, beyler, sipahsarlar (v.s.) icraatlarında sâdece kendi menfaatlerini düşünmüşler, bu durumdan da "Devlet-i âliyye, berâya ve reâya büyük zarar görür olmuş". Devletin de düşmanı olan, ama devlet adına hareket ettikleri için halk nazarında devletle aynîleştirilen bu "mütegallibe ve zâlim" kişilerin tasarrufları yüzünden, reâya ve bu arada Ermenilerin bir kısmı da devletten soğuyarak zâten Osmanlı toprakları üzerinde kendi politikaları doğrultusunda kullanabilecekleri zümreler ("müşteriler") arayan dış güçlere yönelmeye ve onlardan himâye beklemeye başlamışlardır.

Diğer bâzı gelişmelerle birbirlerini bütünler şekilde işleyen bu durum, münâsebetler sistemindeki dengenin gittikçe devlet ve Türk-İslâm alt-gurupları aleyhinde bozulmasına yol açmıştır. Söz konusu gelişmelerin başında Ermeni-batı münâsebetleri gelmektedir. Ermeni câmiasını oluşturan birimlerin bir çoğu Orta Doğu'daki haçlı kalıntısı levantinlerle ve kapitülasyonların tanıdığı avantajlar içerisinde Osmanlı imparatorluğunda ticârî faaliyet gösteren Levant ve Moskovit gibi şirketlerle ve bunlar vâsıtasıyla da Batı dünyâsıyla devamlı ticârî ve kültürel münâsebetler içerisinde bulunmuşlardır. Osmanlı devleti tarafından bazen hiç dikkat edilmeyen ve bâzen de teşvik ve himâye gören bu ve benzeri münâsebetler neticesinde câmianın bâzı birimleri Batı'nın ticârî, siyâsî ve

kültürel mihraklarının Osmanlı toprakları üzerindeki uzantılarının bir parçası hâline gelerek zenginleşmiş, yükselmiş ve Osmanlı cemiyetinin seçkinleri arasına katılmışlardır. Bunlar aynı zamanda Osmanlı cemiyetinde ilk batılılaşan zümrelerdir de.

1774 Küçük Kaynarca andlaşmasıyla Rusya'ya İstanbul'da kilise yapma ve Osmanlı imparatorluğu sınırları dâhilinde yaşayan "hıristiyanların" durumlarıyla ilgilenme hakkı verildikten sonra, ortodokslar ve bu arada Ermeni câmiası içerisinde de Batı tesirinin yanısıra Rus tesiri de kendisini göstermeye başlamış; ve batılılaşma yönünde bütünleşmekte olan Ermeni kültürü de bu târihlerden îtibâren birbirlerine zıt veya rakip politika ve kültürlerin tesiri altında tekrar çözülme vetfresi içerisine girmiştir. Bu aslında Osmanlı devlet ve cemiyetindeki genel çözülme ve buhranın bir parçasıdır; ve Osmanlı devleti bundan kurtuluşu yine bu çözülmenin sebeplerinden birine, yâni Batı'ya sığınmakta arayacaktır ve her sığınma teşebbüsü de çözülmeyi biraz daha hızlandıracaktır.

III-BATILILAŞMA DÖNEMİNDE OSMANLI İDÂRESİ

Osmanlı imparatorluğunda Kânûnî devrinden beri çok ağır bir şekilde işleyen tedenni vetfresinin XVIII. asrın sonlarından îtibâren çöküş vetfresi hâline gelmesinde yardımcı olan Batılı güçler ve Rusya'nın müstevlî ve birbirlerine rakip politikaları XIX. asrın başlarından îtibâren Osmanlıyı devamlı iç ve dış harplerin içine itmiş; imparatorluk bünyesindeki gayrimüslimlerin bir çoğu Osmanlının dış düşmanlarının Osmanlı toprakları üzerindeki uzantıları, "müşterileri" hâline gelmiş; imparatorluk bir kısım dış düşmanlarına karşı diğer bir kısım dış güçlerin yardımı olmadan ayakta duramaz duruma düşmüş; gittikçe kendilerine olan îtimâdi kaybeden Osmanlı münevverlerinin bir kısmı gerek zümreler olarak kendilerinin ve gerekse devletin selâmetini yabancıların himâyesinde ve yabancılaşmakta aramaya başlamışlar; emperyalizmin lisânını laikleştiren Fransız ihtilâli, Napoleon'un Mısır ve Rusya seferleri, 1815 Viyana Kongresi, Mısır'daki Mehmet Ali isyânı ve Osmanlı-Mısır harpleri, Balkanlardaki diğer isyanlar ve Yunan isyânı, Osmanlı idâresi içerisindeki isyanlar, saray baskınları ve katliamlar, Yeniçeri ocağının yıkılması (v.s.) gibi hâdiseler diğer bir çok ülkelerde olduğu gibi Osmanlı târihinde de yeni bir devir açmış; ve "şark meselesi" diye bilinen mesele de bu yeni devirle birlikte ortaya çıkmıştır. Bunun özü ise, müstevliler açısından Osmanlı imparatorluğunun nasıl muhafaza edileceği veya parçalanacağı meselesidir.

Bâzen değişiklik göstermiş olmakla birlikte, bu meselede Rusya genellikle "böl ve idâre et" politikasını tâkip ederken, batılı güçler "bölmeden idâre etme", ancak bölme ihtimâli karşısında da hazırlıklı olma politikasını tercih etmişlerdir. Her iki halde de politikalar genellikle Osmanlı imparatorluğu içerisinde "müşteri" tutma ve nüfuz sâhası kazanma şeklinde işlemiş; ve müstevli güçler kendi siyâsî ve iktisâdî gâyelerini bizzat yönlendirdikleri "müşterilerinin" arzu veya "meselesi" olarak ortaya çıkarıp halletme veya hal çâresi aramakta kâbiliyet ve alışkanlık kazanmışlardı. Bu durumda "şark meselesi" bir mânâda, azınlıklar ve bunlarla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan veya öyle gösterilen değişiklikler ve reformlar meselesidir. Fransa an'anevî müşterileri olan katoliklerin kendisi tarafından yönlendirilen istek ve arzuları doğrultusunda düzenlemeler ve reformlar isterken; 1770'lerden beri Slav ve Slav olmayan ortodoksları müşterileştirme yolunda büyük başarılar kaydeden ve Eçmiyadzin Katolikosluğunu sınırlarına kattıktan sonra Ermeniler üzerindeki tesiri daha da artan Rusya kendi politikalarını bu ortodoksların istek ve meseleleri olarak Osmanlı devleti ve batılı güçlere empoze ederek tâvizler ve reformlar istemiştir. Osmanlı sınırları dâhilinde Fransa ve Rusya gibi belli bir müşteri topluluğuna ve nüfuz sâhasına henüz sâhip olmayan İngiltere ise, genellikle, Osmanlı imparatorluğunu batılılaştırarak muhafaza etmek istemekle birlikte, ticârî ve siyâsî menfaatleri ölçüsünde bâzı Rum, Ermeni ve hatta müslüman guruplarla münâsebetler içerisinde bulunmuş, ama 1820'lerden îtibâren önce Rum daha sonları da Ermeni câmialarını müşterileştirme doğrultusunda devemli gayret göstermiş; ve Rum isyanının başarıya ulaşmasında katkısı olduğu gibi, 1890'lar da başlayan Ermeni isyanlarının hazırlanmasında ve bu isyanlar sırasında gerek Ermenilere doğrudan yardım ederek, gerek uluslararası platformda Ermenileri müdâfaa ederek ve gerekse Osmanlı devletine istekleri doğrultusunda reformlar empoze ederek önemli roller oynamıştır.

Çeşitli yönlerden, çeşitli gâyelerle, çeşitli şekillerde ve çeşitli zümre veya alt-gurupların menfaatleri veya fikirleri doğrultusunda belirlenen veya empoze edilen reformların bir kısmı Osmanlı devleti tarafından kuruluş formülleri ve resmî politika olarak kabul edilmiş; ve bu politikaya Ermeniler sâdece bâzı dış güçlerin müşterileri olarak değil, aynı zamanda tatbik edici ve yönlendirici olarak da iştirak etmişlerdir. Zîra, bu arada vukû bulan mühim değişikliklerden biri de Ermenilerin önemli devlet kademelerine getirilişleri idi. Bizans'ın fethinden beri Rumlar bürokrat ve teknokrat olarak Osmanlı devlet çarkında çok mühim yerler işgal ede-

gelmişlerdi. Yunan isyânı ve bağımsızlığıyla birlikte Rumların büyük kısmı devlet çarkından uzaklaştırıldı. Yukarıda belirtilen reformculuğun resmî devlet politikası hâline dönüştüğü bir ülke ve devirde Rumlardan boşalan yer ve fonksiyonların medreselilere verilmesi eşyanın tabiatına aykırı olurdu. Onun için de bu yerlerin büyük kısmı, batılılaşma yönünde en fazla tecrübe ve kültür birikimine sâhip ve reform espirisine en yakın olan câmianın fertleriyle, yâni Ermenilerle dolduruldu. İstanbul'un fet-hinden sonra bâzı yönleriyle bizanslaşan Osmanlı'nın bu târihlerden îtibâren kısmen de olsa Ermenileşme vetûresi içerisine girdiğini söylemek tamâmen yanlış olmasa gerek. Zâten iktisâdî güç ve ictimâî ağırlığa sâhip olan ve bâzı dış mihraklarla münâsebetleri sâyesinde sınırlı da olsa siyâsî hareket kâbiliyeti bulunan Ermeniler 1830-1840'lardan îtibâren bürokratik güce de sâhip kılınmışlar ve gerek reform hareketlerine, gerekse ülkedeki diğer gelişme veya değişmelere sâdece talep eden veya etkilenen taraf olarak değil, teklif eden, yönlendiren ve icra eden taraf olarak da iştirak etmeye başlamışlardır.

Bu ve benzeri şartlar muvâcehesindedir ki, genellikle müslüman kitleler aleyhinde işleyen "hayırlı" işler dâhil ("vak'a-ı hayriye", "tanzîmat-ı hayriye", "şirket-i hayriye", "meşrûtiyet-i hayriye", v.s.), reformlar ve diğer değişikliklerin büyük kısmı, diğer azınlık veya azınlıklaşanlarla birlikte, Ermenilerin de durumlarını gittikçe daha çok yükseltmiş ve kuvvetlendirmiş; durumun yükselmesi ve kuvvetlenmesiyle ihtirasların, isteklerin ve hareket sâhalarının sınırları da genişlemiş; bir tarafta devletin bankerliği yapılırken, geniş toprak mülkiyeti ve eğitim imkânlarına sâhip olunurken, diğer taraftan Türkiye'yi işgal eden Rus ordularıyla işbirliği edilebilmiş; ve yine bâzı dış güçlerin yardım ve yönlendirmeleriyle 1890'lardan îtibâren Osmanlı devletine karşı isyan edilebilmiştir. Ancak bu isyan Ermeni gücünün sonunun başlangıcı olmuştur.

Bu târihlerde saltanat makâmında bulunan, önce Ermeniler daha sonrada herkes tarafından "Kızıl Sultan" diye adlandırılan ve İngiliz büyükelçisine "ülkemde bir Ermeni devleti görmektense ölmeyi tercih ederim" diyerek konu hakkındaki tavrını ortaya koyan II. Abdülhamid, hem dış güçleri ve Ermenileri birbirlerine karşı, hem de Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki diğer halkları Ermenilere karşı kullanarak bu isyanları bastırmış; ve müstevlî güçlerin "Ermeni meselesi" şeklinde tezâhür eden politikaları da isyanlarla birlikte bütün dayanaklarını kaybederek ebediyen târihe karışmıştı, veya öyle zannediliyor idi, yâni, artık müstevlî güçlerin politikaları bir çok "meseleler" şeklinde tezâhür edebilirdi, fakat ke-

sinlikle "Ermeni meselesi" şeklinde değil. Ama Abdülhamid'den sonraki Türk idârelerinin politikaları bu kanaatte olanları yalanlayacaktır.

Büyük ölçüde dış mihrakların güdümünde ve diğer azınlık milliyetçileri, bu arada Ermenilerin de bir kısmıyla işbirliği içerisinde gelişen "Jön Türkler" hareketinin 1908 darbe teşebbüsünde muvaffak olarak ikinci meşrutiyeti ilan etmeleriyle birlikte, aynı müstevlî mihrakların politikalarının sun'î tezâhürlerinden biri olarak "Ermeni meselesi" tekrar güncellik kazanmaya başlamıştır. "Jön Türklerin" İttihat ve Terakki kânaadı bir takım Ermenilerin de desteğiyle iktidârı tamâmen ellerine geçirdikten sonra, Birinci Dünya Harbinin içerisine sürüklenen Türkiye'ye karşı düşman güçlerle birlikte savaşan Ermenilere karşı vaziyet almak durumunda kalmışlardır. Ancak bunu şuurlu bir devlet politikası olmaktan ziyâde, bâzı müstevlî güçlerin ve bir kısım Ermenilerin kendi eserlerinin eserleri, hâdiseler ve kendi aczleri içerisinde bunalan bâzı kişilerin, eski tâbirle "cürmü cerminden büyük" davranışlar olarak değerlendirmek herhalde daha doğru olur. Ve burada, târihin akışının keyfi olarak kesilebileceğini iddia ederek, belli gelişme veya değişme vefresi içerisinde ke-sintisiz olarak seyreden oluşlar silsilesinin belli devrelerini kabul veya reddetmekten ziyâde, bu devrelerin kendi mantık ve şartları içerisinde muhâsebeleri söz konusu olmalıdır.

İttihat ve Terakki devrini tâkip eden Milli Mücâdele yıllarında, büyük kısmıyla müttefiklerle işbirliği içerisinde bulunan Ermenilere karşı belli bir Türk politikasından ziyâde, İstanbul hükümeti ve Milli Mücâdele idârecilerinin değişik politikalarından bahsetmek gerekmektedir ve bu politikalar da zamana, şartlara ve bölgelere göre büyük farklılıklar arz etmektedir. Ancak, mücâdeleden barışa, çifte hükümetten tek hükümete, saltanat ve hilâfetten cumhuriyete geçiş sıralarında, cumhuriyet idâresi politikalarının temellerinden bir kısmını da oluşturacak olan bir Ermeni politikası bâzı hatlarıyla teşekkül etmeye başlamıştır.

IV-CUMHURİYET İDÂRESİ

Cumhuriyet idâresinin Ermeni politikalarının temelini oluşturan sürekli faktörlerin başında: a- Modern Türkiye'nin sınırları içerisinde kalan Ermenilerin nüfus oranlarının çok düşük olması; b- Kapitulasyonlar ve himâye sistemleriyle birlikte dış müdâhalelerin de büyük ölçüde kalkmış olması; c- 1923 Lozan andlaşmasının 37-45 maddeleriyle bu andlaşmanın ekinde yer alan hukûkî deklarasyon ve kiliselerle ilgili beyannâmede öngörülen düzenlemeler gelmektedir. Bu düzenlemelerde öngörülen şart-

ların büyük bir kısmı laiklik, tevhd-i tedrisat kânûnu ve medenî kânûnun kabul edilmesiyle kendiliklerinden hükümsüz hâle gelmiş; ve Türkiye Cumhuriyeti cemiyeti üyeler arasında eşitlik olan üniform bir cemiyet olma yolunda düzenlenmiştir. Söz konusu düzenlemelerden genellikle memnun olan Türk vatandaşı ve yabancı uyruklu Ermenilerle cumhuriyet hükümetleri arasında kurulan iyi ilişkiler İkinci Cihan Harbi sonrası yıllarına kadar devam etmiştir.

Harbin sonunda imzaladıkları andlaşmadan memnun olmayan ve dünyadaki siyâsî ve ictimâî gelişmelerin seyrini kendi leyhlerine çevirmek isteyen süper devletler arasında başlatılan ve o günün tâbiriyle "soğuk harp" denen propaganda harbiyle birlikte, bâzı mihraklar kendi müstevli politikalarının aldatma şemsiyesi olarak "Ermeni meselesini" tekrardan güncelleştirmeye çalışmışlar; bunu yaparken de Nazi Almanyasının Yahûdi soykırımı hâdisesi üzerinde yazılıp, çizilen, söylenen ve filimleştirilen literatürü Ermeni yakın târihine adapte etmeye uğraşarak kullanmışlar; ve bu literatür adaptasyonu da bâzı espiriler de Ermenilerin de bir gün Yahûdiler gibi kendi devletlerini kurabilecekleri hayâlini geliştirmiştir. Güncelleştirme politikaları sirâyet ettikleri nisbette çeşitli cemiyetlerin Ermeni alt-guruplarından kişileri hem uluslararası terörün içine çekmekte hem de Türkiye'ye karşı çeşitli terör eylemlerinde kullanabilmektedirler. Ancak, mesele kesinlikle bir "Ermeni meselesi" değil, güncelleştirilmek istenen bu meselenin gerisindeki politikalar ve bu politikaların sâhipleri meselesidir. Ve Türkiye için asıl tehlike de Abdülhamid'in yıkıldığı, Ermeniler ve bölgedeki diğer azınlıklar kombinezonunun tekrardan canlandırılması ihtimâlidir.

Bütün bu ve benzeri gelişmeler karşısında cumhuriyet hükümetlerinin tâkip ettikleri politikaların isâbet dereceleri çoğu kez endişe verici mâhiyetler arz etmektedir. Netice îtibâriyle daha çok güncelleştirme politikalarına yardım eder mâhiyette olan, turizm tutkusuyla Türkiye üzerinde Ermenilere mal edilen arkeolojik kalıntıları teşhir ederek sun'î bir şekilde diriltmek istenen Ermeni târihine şuursuz bir şekilde de olsa hizmet edilmiş, fevrî hareketlerin, basit suçlamaların, her zaman isâbetli olmayan reaksiyonların, furyalaşan beyannâmeler, tebliğler, konferansların v.s. bu endişeleri bertaraf eder mâhiyette oldukları şüpheli gibi gözük-mektedir.

BİR ÇİÇEĞİM ADIM LÂLE

Prof. Dr. Beynun AKYAVAŞ

Çiçeğe düşkün milletler varsa da Türkler kadar sevdâlısı var mıdır bilmem. Hele gül ve lâle! Bu iki çiçek Türklerin hayâtına girmiş, târihlerine, edebiyâtlarına, san'atlarına yerleşmiş, bir çiçek târihi, bir çiçek edebiyâtı, bir çiçek san'atı yaratılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun 1718-1730 yılları arasındaki müstesna devrine târihçi **Ahmet Refik Altınay** tarafından verilen isimle **Lâle Devri** dendiği mâlûmdur. Sultan III. Ahmet ve onun fevkalâde iyi yetişmiş sadrazamı Nevşehirli Damat İbrâhim Paşa zamânında, bu saadet ve huzur günlerinde, Devlet'in îtibârı korunduğu gibi inşa edilen saraylar, yalılar, kâşânelerle ve san'atkârâne tanzim edilmiş korular, bağlar, bahçelerle İstanbul bir gülistan ve bir lâlezâr hâline getirilmiştir. Hele Boğaziçi ve Kâğıthane sâhilleri iç açan, gönül coşturan lâle bahçeleriyle süslenmiş, sanatkâr ruhlu, zarif bir devlet adamı olan İbrahim Paşa'nın teşvîkiyle halk da çeşit çeşit, renk renk lâleler yetiştirmeye başlamıştır. İstanbul'u saran lâle sarhoşluğu ve çırağan safâları ile yüzlerce, harikulâde güzel lâle elde edilmiş ve meselâ *Mahbûb-ı zaman* adlı lâlenin soğanı bin altın liraya yükselmiştir. Fiyatların bu kadar artması üzerine mücevher gibi olan lâlelerin tek tek çeşitleri, değerleri ve adetleri tesbit edilmiştir. Türklerin büyük bir sevdâyla bağlandıkları ve *Allah-hilâl-lâle* aynı harflerle yazıldığı için kendisinde bir kudsiyet aradıkları lâlelere güzelliklerine uygun isimler verilmiştir: *kadeh-i zerrîn*, *peyker-i çırağan*, *menba-ı hayar*, *rây-ı mehtab*, *peymâne-i gülgün*, *yegâne*, *sîm-endam*, *dil-cû*, *teselli-i hâtır*, *dürr-i yektâ*, *düşîze*, *şah-bânû*, *cihangir*, *kızılkırlangıç*, *alkavuklu*, *arûs-ı bahar*, vs. Sarı, mor, al, beyaz, pembe lâleler...

İstanbul'un mis kokulu, çılgın baharları açılan çiçeklerle, emsalsiz lâlelerle, güllerle büsbütün ihtişam kazanmıştır. Şâir **Nedim**:

*Erişti nev-bahâr eyyâmı açıldı gül ü gülşen
 Çerâğın vakti geldi lâlezârın dâdesi rûşen
 Çemenler döndü rûy-ı yâre reng-i lâle vü gülden
 Çerâğın vakti geldi lâlezârın dâdesi rûşen
 Açıldı dilberin ruhsârı gibi lâleler güller
 Yakıştı zülf-i hûban veş zemîne saçlı sümbüller
 Nevâ-sâz olmada bin şevk ile âşüfte bülbüller
 Çerâğın vakti geldi lâlezârın dâdesi rûşen*

mısrâlarıyla ve böyle bir coşkunlukla baharı, lâleyi, lâlezârı, gülü, gülşeni terennüm etmiştir.

Bu muhteşem baharlarda başta padişah ve sadrazam olmak üzere saray halkı, devlet erkânı, İstanbul'da bulunan elçiler ve halk lâle seyrine çıkmışlar, saltanat kayıkları rengârenk lâle bahçelerinin arasından Sâdâbâd safâlarına doğru süzölmüşlerdir.

Sultan III. Ahmet ve sadrazamı İbrâhim Paşa elbette sâdece Sâdâbâd safâlarıyla iktifa etmemişlerdir. İstanbul îmar edildiği gibi binlerce cilt kitap ihtiva eden kütüphaneler, mektepler inşa olunmuş, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Mehmet Sait Paşa ile İbrâhim Müteferrika'nın gayretleriyle matbaa açılmış, memleketin fikrî hayâtının gelişmesine, ilim ve kültür seviyesinin yükselmesine hizmet edilmiştir. Bu devirde hakîkaten büyük âlimler, büyük san'atkârlar yetişmiş, çinicilik gibi Osmanlı san'atları korunmuş ve ilk itfâiye teşkilâtı kurulmuştur. Devlet'in hâlâ ne kadar kudretli olduğu ve Lâle Devrinin ihtişamı "*müzâkerelerde konuşma usullerine âşinâ ve hristiyan desîselerine vâkıf, iş bilir, anlaşılması zor olan şeyleri çabuk anlar bir insan olduğu görüldüğünden*" Fevkalâde Elçi pâyesiyile Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi'nde de açıkça görölmektedir.

Elçi Fransa'ya ayak bastığı Toulon limanından itibaren pek parlak alaylarla, merâsimlerle, şenliklerle karşılanmış ve "*Osmanlı gördükleri olmadığundan aceb ne asıl âdemlerdir deyu görmeye tâlib*" Fransız halkı kadın erkek, çocuk büyük bir heyecan içinde sokakları izdihâma, hatta ezilmelere sebebiyet verecek şekilde doldurmuş, yer yerinden oynamıştır.

Fevkalâde vakur bir insan olan Elçi Paris şehrine muhteşem merâsimlerle girmiş ve kendisini ayağa kalkarak karşılayan Kral Louis XV. tarafından Tuileries sarayında kabul edilmiştir.

Paris'de Osmanlı ile alâkalı olan herşey moda olmuş, Osmanlı sarık-

larını lâleye benzeten Parisliler *tülbend-lâle*'yi "*tulipe*" yapmışlar, başlarına sardıkları sarığa da "*turban*" demişlerdir. Fransızlar bizim *tülbend-lâlemizi* *türban* olarak hâlâ başlarının üzerinde taşımaktadırlar.

Küçük bir çocukken Sultanahmet'de Esmâhan Kaya Sultan İnas Numûne mektebine giden annemi hocaları lâle kıyâfetine sokup bir şarkı söyletirlermiş. Bu güzel şarkıyı annemden başka kimseden duymadım; ama maalesef ne güftesinin kime âit olduğunu biliyoruz ne de bestekârını tanıyoruz:

*Bir çiçeğim adım lâle
Gül, menekşe bana hâle
Bahçelerin melikesi
Çıldırırım ben herkesi
Sarı, mor, al, beyaz, pembe
Bulursun her rengi bende
İnce ruhlu eski Türkler
Sümbülden çok beni sever
Halîfeler ellerinde
İhtişamla taşırlardı
Sultanların bellerinde
Lâlelerden kemer vardı
Renklerine bakarlardı*

*Birçok isim takarlardı
Sîm-endamlar, dûşîzeler
Şah-bânûlar, neler neler
İlhamiydim ben Nedîm'in
Sevgilisi İbrâhim'in
Bayılırdı hep vezirler
Sıra sıra beni dizer
Sonra beni unuttular
Toprağımı kuruttular
Hiç olmazsa siz çocuklar
Hatıramı saklamaz mı
Sîm-endamlar, dûşîzeler
Şah-bânûlar, neler neler*

Biz o asil ve mahzun hâliyle lâleyi her zaman sevmişizdir. Meselâ Kânûnî Sultan Süleyman'ın Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi meşhur lâle meraklılarından ve bin îtinayla yetiştirdiği lâle *nur-ı adn* (cennet nuru) adıyla tanınmıştır.

Bizim lâlemizi Avrupa'ya götüren ve bugün Hollanda'nın bir lâle memleketi olmasına sebep olan zat İstanbul'da Kânûnî Sultan Süleyman'ın muhteşem devrini yaşayan Avusturya elçisi Busbecq'dir.

Dışarılarda saltanat sürse de Lâle Devri'nin ve İstanbul'un sembolü olmuş lâlemizin unutulmasına, vatan cüdâ yaşamasına gönlümüz râzı olmamaktadır.

M. KÜTÜKOĞLU'NUN MUHALLED ESERİ

OSMANLI BELGELERİNİN DİLİ^(*)

Dr. Hidâyet Y. NUHOĞLU

Geçmiş sohbetlerimizden birinde, târihî mevcûdiyetimiz gözönüne alındığında târih yapmakta ne derece faal ve becerikli isek, bu târihi yazmakta o derece ihmal içinde olduğumuz kanaatine ulaştığımı bir eser münâsebeti ile ortaya koymaya çalışmış idim. Bugünkü sohbetimizde bahsedeceğim, gerçek mânâsı ile bir muhalled eser olan **Profesör Doktor Mübahat S. Kütükoğlu Hanımefendi**'nin *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* adı ile neşredilmiş eseri, yukarıda ifâde ettiğim kanaatimi iki bakımdan yeniden arz etmeme sebep oldu. Bunlardan birincisi bu kanaatin doğruluğudur. İkincisi ise hakîkaten o târihe lâîk eserlerin artık ortaya çıkmaya başladığını görmek ve bundan duyulan mutluluktur.

Görebildiğimiz neşriyatının hemen her biri millî kütüphânemizde bir eksikliği tamamlayan **Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı** tarafından neşredilmiş olan bu eser, her bakımdan ciddî Osmanlı târihi çalışmalarında bir eksikliği gidermiş bulunmaktadır.

Millî kütüphânemizde ısrarla eksikliğine işâret ettiğimiz *Diplomatik* konusunun mâhiyeti, hem umûmen hem de hassaten Osmanlı'ya mahsus olarak kültür efkâr-ı umûmiyesince bilinmediği gibi bu mevzûda müracaat edilecek kaynak olarak da sâdece birkaç ansiklopedi maddesi ve meseleyi bir el kitabı olmaktan öte bâzı husûsî bahislerde derinliğine ele alan bir ilmî toplantının tebliğlerinin toplandığı bir kitap ile bu mevzuu, bildiğimiz kadarı ile ilk defa ilmî efkâr-ı umûmiyemizin alâkasına sunan merhum Profesör M. Tayyip Gökbilgin'in sâdece artık kütüphânelerde bulunan bir eseri bulunmaktadır. Tekrar edelim; diplomatik bahsi, birkaç ciddî târih araştırmacısı dışında kültür ve pekçok ilim mûhitinde doğru dü-

(*) 15 Kasım 1997 günü AKRA FM'de saat 14.10'daki kitap sohbetleri saatinde "Osmanlı Belgelerinin Dili" için yapılan konuşma metni, eserin 2. BASKISI münâsebetiyle yayınlanmaktadır.

rüst târifi bile bilinmeyen bir ilim ve usûl bahsidir. Pekçok zamanda *dip-lomasi* ile belki de yaşadığımız dil anarşisi içinde karıştırılmaktadır. *Dip-lomatik* lafzının, bu milletlerarası ilmî ıstılâhın bizdeki hakîkati ile bilinmezliği sebebi ile olsa gerek eserin adı, kanaatimizce isâbetli bir tesbitle *Osmanlı Belgelerinin Dili* olarak konmuş ve kütüphânecilerin diliyle de açıklayıcı ad olarak kitabın adının ilmî ıstılâhı olan (*Diplomatik*) parantez içinde verilmiş olup eser ise, artık emsâli pek az görülen bir vefa ifâdesi ile muhterem Mübahat Kütükoğlu'nun merhum hocaları İsmâil Hakkı Uzunçarşılı ve M. Tayyib Gökbilgin'in hâtıralarına ithaf edilmiş.

Bu eserin nasıl bir titizlik ve ciddiyet içinde hazırlanmış olduğu daha ilk sayfalarda *İçindekiler* başlığı altında verilen ve muhtevâyâ işâret eden bahis başlıklarında ve buradaki taksimâtın ifâdesinde hemen göze çarpmaktadır.

Kitabın taksimâtı, bu taksimâtın yazı, rakam ve harfler ile gösterilmesi, bu taksimâtın farklılığının seçilen farklı hurûfat ile ayan-beyan görülür olması, benzer şekilde kitabın metninde de farklı hurûfat ile ıstılahların, iktibasların, dipnotların, dipnotlarda eser isimlerinin ve bunlara mumâsil, farklılığına işâret edilmesi icâb eden unsurların vâzıhan görülür olması dikkati çekmektedir.

Eserin *Önsöz*'üne, Muhterem Hoca, Mübahat Kütükoğlu, yukarıda bizim de işâret ettiğimiz Diplomatik bahsinde millî literatürümüzdeki eksikliğe ve bu arada diplomatik mefhûmunun doğru bir şekilde efkâr-ı umûmiyemizce bilinmediğine işâret ile başlamış ve otuz yıllık çalışmasının mahsûlünü, bu gerçekten değerli eseri, bu boşluğu doldurmak üzere kaleme almış olduğunu ifâde ile ileride yapılacak çalışmalar için bir başlangıç olmasını temenni ettiğini dile getirmiştir. Bu mütevâzi ifâde ile okuyucuya, daha doğrusu Osmanlı medeniyetinin ve târihinin araştırmacılarına sunulan eserdeki bu ifâdeyi kanaatimizce iyi anlamak icâbediyor.

Bu eserin, hakîkaten ilmî hüviyeti ve mâhiyeti ile kemâli bulmuş bu eserin ileride yapılacak çalışmalar için başlangıç olmasının düşünülmesi, ilimde dâima yeni araştırmalar yolu ile yenilenme ve ilerlemenin beklenmesine işâret ve günümüzde pek rastlanmayan örnek bir tavrın, her yeni günde, her yeni nesilde ilerlemeyi hedef almış, bunu bekleyen gerçek bir hocanın ifâdesidir.

Öte yandan otuz yılı aşkın bir birikim ise hakîkatin ta kendisidir. Yâni merhum Tayyib Gökbilgin'den alınan işâretle Osmanlı diplomatiği mevzuunda yapılan çalışmaların, araştırmaların ortaya konduğu bu eser, muhteva gözönüne alındığında ancak böyle bir zaman içinde derlenip to-

parlanabilirdi.

Meselenin bu tarafı, *Önsöz*'ün ikinci paragrafında daha vâzıh bir biçimde zâten ifâde edilmiş: Osmanlı diplomatiğini, "dipsiz bir kuyu" olarak görmek, bugünkü şartlar içinde, yâhut bu eser meydana getirilinceye kadar, bir gerçeğin, bir hakîkatin veciz bir tesbitidir. Bu değerli çalışma ile her halde kuyunun dibi muhterem Kütükoğlu'nca tam olarak görülmemiş olsa bile, kanaatimizce kuyunun derinliği artık bilinmektedir. Bu paragrafta aynı mütevâzi uslûp içinde "en iyi, iyinin düşmanıdır" sözü ve "Elde bir rehber kitabın mevcûdiyeti bundan sonra Osmanlı diplomatiği üzerinde çalışacak ilim mensuplarının çalışmalarını kolaylaştıracağı düşüncesiyle böyle bir kitabın yazılmasına cesâret edilmiştir" ifâdesinde hakîkî bir ilim mensûbunun ilmî tavrını buluyoruz. Eserlerini ve derslerini bir dereceye kadar tanıyabildiğimiz Muhterem Mübahat Kütükoğlu'na bu eseri meydana getirdiği için, ilim ve millî literatür adına biz de teşekkür etmek cesâreti ile hareket ediyoruz. İlmî muhiti tanıyabildiğimiz kadarı ile böyle bir eseri, kendisinin kendi hakkındaki kanaati ne olur ise olsun sâdece Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu yazabilir idi.

Kitabın muhtevâsına, kısaca ve Muhterem Profesör'ün *Önsözü*'nden iktibâsen işâret edelim:

"Sunulan kitab sekiz bölümden meydana gelmiştir. İlk bölüm, yazı malzemeleriyle Osmanlı Arşiv belgelerinde kullanılan yazıların (paleografya) incelenmesine ayrılmıştır. Kitabdan, daha çok konu hakkında fazla bilgi sahibi olmayan genç neslin faydalanacağı düşüncesiyle zaman zaman, diplomatik sınırlarını aşan teferruata girildiği olmuştur. Osmanlı merkez kalemlerinde kullanılan kâğıt vs. yazı malzemesi, tamamen ve ilk def'a kullanılan belgelere dayandırılarak izah edilmeğe çalışılmıştır.

Padişahlara âit belgelerde rastlanan tuğra, sadrazam, vs. yüksek rütbeli idarecilere âit belgelerde rastlanan pençe, maliye belgelerindeki defterdara âit kuyruklu imza ve padişahdan başlayarak sade vatandaşa kadar herkesin kullandığı, fakat resmî belgelerde özel bir yeri olan mühürlere, belge cinslerinin özelliklerine geçilmeden önce topluca temas edilmesi uygun bulunarak İkinci Bölümde incelenmiştir.

Kitabın en hacimli bölümü hiç şüphe yok ki, padişaha âit belgelerin konu edildiği Üçüncü Bölümdür. Aynı isim altında birleştirilebilecek bâzı belge cinsleri için ayrı fasıllar açılmayıp, ana başlık altında kısaca temas edilmekle yetinilmiştir. Meselâ, fetihnâme, tebriknâme gibi belgeler nâme-i hümayûn; menşur, mülknâme gibi belgeler berat bahsinde kısaca ele alınmıştır.

Dördüncü Bölüm, yüksek kademe yöneticilerinin emir ve arz

mâhiyetindeki belgeleri; Beşinci Bölüm, bölgeler arası yazışmalar; Altıncı Bölüm, daireler arası yazışmalara ayrılmıştır. Arzların resmî, arzuhallerin ise özel mâhiyetteki belgeler olması dolayısıyla birinciye, devlet erkânına âit belgeler içinde yer verilirken arzuhal ve mazharlar "dilekçeler" adı altında Yedinci Bölümde incelenmiştir. Rapor mâhiyetindeki belgelerden mazbatalarla, biri rapor mâhiyetinde iki cins belge ifâde eden lââyihalara da yine bu bölümde yer verilmiştir. Sekizinci Bölüm ise ifta ve kaza organlarınca düzenlenen belgelere ayrılmıştır. Her belge cinsinin sonunda, "sonuç" adı altında, belge türünün bir bakışta tanınmasına imkân sağlayacak karakteristik özellikleri özetlenmiştir.

Örnekler, metindeki belge sırasına riâyet edilmek üzere, imkân nisbetinde değişik belgelerden verilmeğe çalışılmış, örnek olarak alınan belgenin bulunduğu arşiv ve numarası, neşr edilmişse içinde bulunduğu eser ve sahifesi gösterilmiştir. Ancak, bir ibâre, işâret veya mühür pek çok belgede tekrarlanabilmektedir. Zaman zaman bir tasnif içinde o tür pek çok belge bulunduğu işâret edildiği veya birkaç belge numarası verildiği olmuşsa da, her notta bunun tekrarlanması notların hacmini çok arttıracığından notlarda ekseriya bir belge numarasıyla yetinilmiştir. Bu, o belgenin tek örnek olduğu mânâsına alınmamalıdır. Bazan, tipinin en iyi örneğinin seçilebilmesi için birkaç dosya belgenin incelendiği olmuştur.

Bilindiği gibi, arşiv araştırmaları uzun zaman almakta, belgelerin görülmesiyle kitabın yazılması, özellikle de basılması arasında seneler geçmektedir. Kitabdaki belgelerin büyük ekseriyetinin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son yıllardaki tasnif faaliyetlerinin sür'atlendirilmiş bulunması son derecede memnuniyet verici olmakla beraber, bu sür'âtin, bâzı serilerin yeniden elden geçirilmesi ve bâzı belgelerin ise fonlarında değiştirilme yapılması sonucunu doğurduğu da bir gerçektir. Bu durum, kitab baskıya verildikten sonra fark edilmiş ve böylece, bizi aşan sebeblerle de olsa, referanslarda meydana gelmiş olan hatâların giderilmesi için baskının durdurularak, birkaç tasnifin yeniden elden geçirilmesi gerekmiştir. Bu değişikliklerin yapıldığı *Dosya Usûlü İradeler* tasnifi ile Maliye belgelerinden *Büyük Ruznamçe Kalemi* ve *Kâğıtçıbaşı* dosyaları, taşra evrakından *Ali Baba Zaviyesi* belgelerinin yeni numaraları bulunarak eskileri ile değiştirilmiştir. Ancak, -yapılan değişiklikte yeni verilen numaraların eski karşılıklarını gösteren bir liste hazırlanmadığı için- bütün gayretlere rağmen, birkaç belgenin yeni numarasının bulunması mümkün olmadığından -hiç yer göstermemektense- eski numaralarının verilmesi tercih edilerek yanlarına (eski) olduğuna işâret edilmiştir.

Diplomatikte görüntü son derece mühim olduğundan, tezkire gibi küçük belgelerin tamamı, diğerlerinde izah edilen parçaları metin aralarına ilâve edil-

miştir. Esas belge örnekleri ise sondaki "Ekler" kısmında toplanmıştır.

İyi bir diplomatik analiz için belge orijinalinin bütününün görülmesi gereklidir. Osmanlıca veya yeni Türkçe belge neşirleri, hatta, belgenin esas yazılı yüzünün tıpkı basımı tam bir analiz için çok zaman kâfi gelmemektedir. Zirâ, arka yüzdeki muâmele kayıtları son derecede önemlidir. Bunun içindir ki araştırmada, münşeât mecmuaları ve neşr edilmiş belgeler de kullanılmakla beraber imkân nisbetinde, Türk arşivlerindeki belge orijinaleri üzerinde çalışılmıştır. Gerçekten, nâme-i hümayûn, ahidnâme-i hümayûn, sadrazam vs. yöneticilerin yabancı devletler hükümdarları ve ileri gelenlerine gönderdikleri mektublar istisna edilirse, diğer belge cinslerinden arşivlerimizde pek bol miktarda bulunmaktadır. Nâme, ahidnâme ve mektublardan İngiliz ve Amerikan arşivlerindekiyle herhangi bir sebeple yerine gönderilemediği için arşivlerimizde muhafaza edilmiş olanlar bizzat görülmüş; özellikle tıpkı basım olarak yayınlanmış belgelerden faydalanılmıştır."

Yukarıdaki muhtevânın tanıtımında, 13 sahifelik *Giriş* kısmına işâret edilmemiştir. Kanaatimizce bu kısım, bir bakıma en mühim kısımdır. Bu kısımda Osmanlı arşivi ve *Diplomatik*, yâni (Belge İlmi) kısaca fakat kâfi bir biçimde ortaya konmuştur. Diplomatik, doğuşu ve gelişmesi ve Osmanlı Diplomatîği olarak iki kısımda ele alınmış. Kanaatimizce bu kısım umumî kültürün bu bahiste, *Diplomatik ve Osmanlı Diplomatîği* bahsinde ihtiyâcı olan malûmatı en veciz bir biçimde vermektedir. Bu bölümün müstakil bir biçimde, belki biraz genişletilerek bir makâle veya bir küçük kitap hâlinde ayrıca neşri millî kültürümüz için bir kazanç olacaktır.

Hakîkaten bu kısımdan çok şey öğreniyoruz. Öğrendiklerimizin başında ise Osmanlı diplomatîğinin kısa târihçesi gelmektedir. Sayın Kütükoğlu'ndan öğrendiklerimize göre Avrupalılarca XVII. yüzyılda başlayan belge neşirleri ile temeli atılan Osmanlı diplomatîği ile alâkalı bahislerde Batıda yapılan çalışmalar, bilhassa **Fekete** ile artık sistematiğinin temeli atılan Osmanlı diplomatîğinin muhteva bakımından temel unsurları, **Fekete** sonrası çalışmalar ve hele son devirlerde bir Bulgar ilim adamı olan **Boris Nedkovic**'in çalışmaları ve metodu dikkatle incelenmeye değer görülmektedir. Batıdaki belli başlı çalışmalar hakkında verilen bilgiler, bizdeki çalışmaların bilhassa kemiyet bakımından ne derecede yetersiz olduğunu dolayısı ile ortaya koymaktadır. Öyle ki bir başka Bulgar araştırmacı, **Valery Stajanov**, Batıda Osmanlı diplomatîği üzerinde yapılan çalışmaları konu alan, onları tahlil eden bir çalışma bile yapmıştır. Bu eser

herhalde tercüme yolu ile millî kütüphanemize kazandırılmalı ve ikmal edilmelidir.

Bu kısımda doğuda yapılmış herhangi bir çalışmaya işâret edilmiş olması kanaatimizce dikkat çekicidir. Yalnız bizde değil, bize göre, bir bakıma İran da dâhil olmak üzere târihleri Osmanlı belgelerinden geçmek mecbûriyetinde olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Osmanlı diplomatiği bahsinin olmayışı ilmî bir nâkısadır. Bildiğimiz kadarı ile, örnekleri Mısır'daki Osmanlı belgelerinden alınan **Prof. Dr. Nasrullah Tirazi**'nin ders notu olarak hazırladığı küçük eser, sırf literatüre ilâve olarak bu arada zikredilebilir. Bu bahiste, Doğu'da Osmanlı diplomatiği bahsinde neşriyat olup olmadığı bir araştırma mevzuu olmalıdır.

Kısaca mâhiyetine ve ehemmiyetine böylece işâret ettiğimiz girişten sonra 15 ila 372. sayfalarda, sayın Profösörün yukarıda iktibâsen verdiği sözleriyle eser, Osmanlı diplomatiğini, bunun unsurlarını, kendi ifâdesi ile bir rehber kitap olarak araştırmacılara göstermektedir.

Müracaat edilenlerin mâhiyetine göre bir taksimat ile eserin bibliyografya kısmından sonra çift sütuna 25 sahifelik bir indeks kısmı gelmektedir. İndeksin titizlik ile hazırlandığı hemen göze çarpmaktadır. Büyük harfler, büyük harf ile başlanıp küçük harfle devam, tamamı küçük harfler ve italiklerin kullanılması ile farklı mâhiyetteki maddeler karma indekste birbirlerinden kolayca tefrik edilecek şekilde bir arada gösterilmiştir. Ayrıca madde içlerinde ayrıntılara gidilmesi ile arananın bizzat kendisine doğrudan ulaşmak mümkün olmaktadır. İndeks bahsinde ilâvesi icâbeden bir husus ise, müstakil bir ıstılah sözlüğü yapılması yerine, ıstılah târiflerinin indeks yolu ile ulaşılacak metindeki îzâhatının kâfi görüldüğüdür. Bir diğer işâretinde fayda mülâhaza edilen husus ise, isâbetli bir takdir ile I ve İ harfleri ile başlayan maddelerin bir arada verilmesi olmuştur. Böylelikle Türkçede, bilhassa Arapça asıllı, ilk seslerinin I veya İ olması maalesef istikrar bulmamış bir takım maddelerin kolayca bulunması temin edilmiştir.

Bundan sonra gelen 187 sahifelik ekler kısmında 180 kadar örnek ile metinde bahsedilen malûmâtın daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Aynı şekilde metin kısmında yer alan 231 maddelik şekiller ile de bâzı hususların yerinde açıklanıp resmen görülmesi temin edilmiştir.

İşâretinde fayda mülâhaza ettiğimiz bir diğer husus dipnotlar bahsinde olacaktır. Herşeyden evvel, eserin metninde gördüğümüz tertip ve kompozisyon şeklinin dipnotlarda da aynen görüldüğünü memnûniyetle ifâde edelim. Böylece referanslar, şahıs adları, eser adları, açıklamalar,

iktibaslar ve ıstılahlar kolayca farkedilmektedir. Dipnotların mühim bir kısmı, bizâtihi, malûmat vermenin yanında meseleyi açmada, alâka kurmada ve cidden sabırla araştırılmış pek bilinmeyen yeni kaynaklara, alâkalı diğer çalışmalara işâret ile, okuyucunun ve araştırıcının ufukunu genişletmekte, istifâdeyi artırmaktadır.

Bibliyografyası ve dipnotları ile hakîkaten *efrâdını câmi, ağyara mâni* bir eser ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma, metninin çok vazîh bir şekilde kurulması, şekiller, ek olarak verilen örnekler ve fihristi ile bir Osmanlı Diplomatik Rehberi olmasının yanında, kanaatimizce Osmanlı bürokrasi için de ansiklopedik bir eser mâhiyetindedir.

Temiz ve duru dili, imlâdaki hassâsiyeti ile ayrıca dikkati çeken ve bir örnek olarak kabul ettiğimiz bu çalışmada teknik sebeblere bağlı olarak tam bir transkripsiyona gidilmemiştir. Bu husûsa da müellif zâten işâret etmiş bulunmaktadır.

Muhtevâ ile alâkalı bu kısa tanıtımdan sonra kısaca eserin maddî hâline de işâret etmeyi faydalı buluyoruz:

Burada ilk ifâde edeceğimiz husus, eserin, bu âbide çalışmanın, muhtevâsı ile mütenâsip olarak fizikî varlığının da en iyi şekilde olmasının sağlanmasıdır. Kuşe kâğıda icâbeden örnekler renkli olmak üzere büyük boyda basılan bu eser dolayısı ile hem neşreden *Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı*'nı, hem de tab işini başarı ile yapan *Seçil Ofseti* takdir ve tebrik ile zikretmeyi bir vazîfe telâkki ediyoruz. Bu arada muhterem Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na bir başka sebeple, ancak çok usta bir operatörün samîmi bir istek ve sabır ile yapabileceği fevkalâde başarılı dizgi işini tahakkuk ettirmesi sebebi ile takdirlerimizi ifâde ediyoruz ve diliyoruz ki profesyonel dizgi operatörleri bu eseri incelesinler ve samimî bir dikkatin ortaya koyduğu hatâsız dizginin ne olduğunu görsünler. Bu saydığımız unsurların, kitabın mâliyetine tesir eden unsurlar olduğunun farkındayız. Bu sebeple ve müşâhede ettiğimiz kadarı ile, bu eser, ciddî talebelerin hakikî ihtiyaçları olan bir rehber olmasına rağmen talebe bütçesi ile kolay kolay temin edilemeyecek bir fiyat ile satışa çıkarılmıştır. Yeni baskısı herhalde muhakkak yapılması icâbeden bu eserin, bir de talebeler için, kâğıtta ve hatta ebatta bâzı tasarrufları ile bir talebe edisyonunun düşünülmesi, bu eseri yeniden neşretmek derecesinde bir ilmî hizmet olacaktır.

Bu muhalled eseri kısaca böyle tanıttıktan sonra eser hakkında bâzı kanaatlerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

Herşeyden evvel şunu ifâde edelim ki bu eser, Osmanlı târihi çalış-
malarında vazgeçilmez bir müracaat kaynağıdır. Bu eser, ancak muhte-
rem **Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu**'nun dikkati, sabrı ve titizliği ile mey-
dana getirilebilecek bir eserdir ve kolay kolay yenilenebileceğini zannet-
miyoruz. Belki uzun müddet birkaç yeni örnek ilâvesi gibi bâzı zengin-
leştirmeler yapılabilir, hatta taklid edilebilir, fakat kolay kolay yenilene-
mez. Her ne kadar muhterem Kütükoğlu bu eseri bir başlangıç olarak
görmüş ise de bize göre bu eser başlangıç değil, şartlarımız içinde hakîkî
bir rehberdir. Belki bâzı vefâkâr talebe ve meslekdaşları, bâzı yeni ör-
nekler temin ederek muhterem Kütükoğlu Hoca'nın kendi kalemi ile bu
eserin, bir *başlangıç* olmayan bu eserin, bu klâsik çalışmanın standard
baskısına yardımcı olabilirler, o kadar. Zîra bu eser, her hâli ile de devri-
mizin ilmini fevkalâde bir şekilde temsil edecek vasıftadır ve yarınki ne-
sillere iftihar ile devredeceğimiz devrimize âit bir ilmî âbidedir.

Biz günümüzde millî kütüphânemizin böyle bir muhalled esere sa-
hip olmasından dolayı iftihar ediyor, muhterem Prof. Dr. Mübahat Kütü-
koğlu'na saygı ile, minnet ile, teşekkürlerimizi sunuyoruz.

YILLARDIR SEYRETTİĞİMİZ BİR TİYATRO ESERİ: ÎZAH VE İSTÎZAH

Şahmurat ARIK^(*)

Ben hiç seyretmedim!, denildiğini duyar gibiyim. Ama eminim ki en az bir perdesini seyretmişsinizdir... *Îzah ve İstîzah*, Servet-i Fünun kuşağı ile aynı nesilden olan *Safvet Nezihi*'nin iki perdeden oluşan tiyatro eserinin adıdır^(**). Oyunun ismi, açıkça anlatma ve etraflıca bilgi isteme anlamını taşıyor. *Safvet Nezihi*'nin tiyatro âleminde ismini duyurduğu bu eser, "İki perdelik millî tiyatro" başlığı altında, "Ne mudhike, ne fâcia" kaydıyla neşredilmiştir. Temsilin birinci perdesi sekiz, ikinci perdesi de yedi meclis hâlinde kaleme alınmıştır. II.Meşrûtiyet'in ilânı yıllarında basılan oyunda, meşrûti değişikliklerle keyfî idârenin son bulacağı beklentisi konu edinilmiştir. Bundan böyle makamlar ehil kimselere teslim edilecek, icraatlar da istişâreler doğrultusunda uygulamaya konulacaktır. Kurulan yeni meclisle herşey kânunlar muvâcehesinde ele alınacak, görevini kötüye kullanıp adâletten sapan memur ve mebuslar, kim olduğuna bakılmaksızın derhal sorgulanacaktır. Dolayısıyla hak sâhipleri hakkını alacak, suçlu bulunanlar da yaptıklarının cezâsını çekecektir. Kısacası yeni mebuslardan oluşan yeni meclis, eski Mebûsan Meclisi'nden çok daha farklı olacaktır...

Eserin birinci kısmı Hüseyin Vehbi Paşa'nın dâiresinde, Paşa'nın kârısı Sadberg Hanım ile torunu Selma Hanım arasında cereyan eden bir konuşma ile başlar. Vehbi Paşa, İhkāk-ı Hakk ve Temin-i İstihkak Nâzırı'dır ve sorguya çekilmek üzere meclise çağırılmıştır. Sadberg Hanım, Vehbi Paşa'nın meclise dâvet edilmesini anlayamaz. Gerektiğinde mebusların sorguya çekilmesine taraftar olan Selma Hanım, meseleyi açıklamaya çalışır. Diğer vekiller yanında büyükbabasından da şüphelenmektedir. Fakat bildiği kadarıyla onun herhangi bir suçu yoktur. En azın-

(*) Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Böl., Araştırma Görevlisi
- KÜTAHYA

(**) *Safvet Nezihi*, *Îzah ve İstîzah*, Suhûlet Matbaası, İstanbul, 1326.

dan büyükbabası öyle söylemektedir. Vehbi Paşa'nın söylediğine göre kânun gereği meclisteki bütün nâzırlar birbirlerine kefildir. Birinin yaptığı hatâlı davranışla diğerleri de mesul duruma düşer, hesâba çekilirler. Vehbi Paşa'nın çağırılması, İmârât-ı Amme ve İmârât-ı Umûmiyye Nâzırı Rükneddin Bey sebebiyledir. Rükneddin Bey görevini gereği gibi yapmamış, bu nedenle diğer bütün nâzırlar gibi Vehbi Paşa da sorgulanmak üzere meclise çağırılmıştır. Paşa'ya göre endişe edilecek bir durum yoktur. Kendisi son derece mâsumdur(!) ve endişe edilecek bir durum görmemektedir. Sâdece Rükneddin Bey'i savunmak üzere meclise gitmiştir.

Vehbi Paşa'yı bekleyen Sadberg Hanım ile Selma arasında devam eden konuşma zaman zaman tartışmaya dönüşür. Derken Vehbi Paşa meclisten döner ve karısı ile torunu tarafından soru yağmuruna tutulur. Sadberg Hanım, "Söyle Paşa, ne yaptın?, Ne oldu, ne bitti?, Nasıl oldu?, Yoksa görevden alındın mı?", türünden sualler sorar. Vehbi Paşa olanları anlatmaya çalışırsa da Sadberg Hanım sık sık araya girerek eşinin sözünü keser. Sadberg Hanım'a kızan Paşa, mecliste olup bitenleri bir bir Selma Hanım'a anlatmaya başlar. İlk *istîzah* Rükneddin Bey'dendir. Mebuslar, İmârât-ı Amme nezâretinin sâdece zenginlere yeni gelirler sağlamakla meşgul olduğundan şikâyetçidirler. Ayrıca, devlete intikal eden mîrasların yağmalandığını, halktan sağlanan gelirlerin de çarçur edildiğini ileri sürmektedirler. Meclisteki istîzâh'a daha önceden hazırlanan Rükneddin Bey, kendisine yöneltilen suallere evvelce bir kâğıda yazdığı îzah'larla cevap verir. Daha doğrusu cevapları heceleyle heceleyle mebuslara okur. Vehbi Paşa, Rükneddin Bey'in îzâhâtını çok gülünç ve garip bulur. Rükneddin Bey, meclise hitâben kendisinin suçsuz olduğunu, nezârete geldiğinden beri dâîrede vazîfeşinas, gayretli, dirâyetli memurlar aradığını, ancak bir tane bile bulamadığını; bu sebeple de nezârete bir düzen veremediğini söyler. İlgili makâmın gelirleri yağma edilmekte, elde edilen kazançlar da haksız bir şekilde başkalarına dağıtılmaktadır. Kendisi de kimsenin ekmeğiyle oynamak istemediğinden olup bitenlere sesini çıkarmamaktadır. Netîcede, meseleleri çözmeye çalıştığını, ancak muvaffak olamadığını; bundan sonrası için de bir vaadinin söz konusu olamayacağını belirtir. Bu sözler üzerine mecliste münâkaşalar başlar. Ancak o, îzâha devam eder. Konuşmasının nihâyetinde de sanki üzerine düşen bütün vazîfeleri yapmış gibi "Umûr-ı devletin tanzîm ve ıslâhına, tevfikât-ı İlâhiyyenin mazhariyyet ve ihsânına..." dâir uzunca bir dua eder. *İzah* ve *istîzâh* müteakip -ikna edilemeyen mebuslar olsa da- açık sözlülüğü ve îtirafları da dikkate alınarak Rükneddin Bey suçsuz bulunur. Selma Ha-

nım'a anlattığı kadarıyla, daha sonra Vehbi Paşa kürsiye çıkar ve sözde Rükneddin Bey'i savunmaya başlar.

Vehbi Paşa, Rükneddin Bey'i savuna dursun, konuşmalardan anladığımız kadarıyla kendisi de pek çok haksızlığa göz yummuş ve kânunlara aykırı hareket etmiştir. Aslında Paşa, eserin başında söylediği gibi diğer nâzırlara kefil olduğu için değil kendi yaptıklarından dolayı meclise çağırılmıştır. Pekçok mebus söz isteyerek Vehbi Paşa'dan icraatları hakkında îzah ister. İddialara göre nezârette çalışan bâzı memurların terfi ettirilmesi gerekirken işlerine son verilmiş; görevinden uzaklaştırılanların yerlerine de akraba ve tanıdıklar alınmıştır. Âzâ seçimlerinde ise, onca tahsilli insan görmezlikten gelinmiş; dâmat, evlat ya da diğer akrabâlar tercih edilmiştir. Suçlamaları dinleyen Selma Hanım, büyükbabasından bunların doğru olup olmadığını sorar. Paşa, torununa iddiaların gerçek olduğunu cevâbını verir, ancak mecliste tam tersini söylemiştir. Vehbi Paşa, yaptığı bütün açıklama ve demogojilere rağmen mebusları ikna edemez. Tekrar söz alarak vekillerin daha mühim işlerinin bulunduğunu, böyle incir çekirdeğini doldurmayacak meselelerle uğraşmalarının gereksiz olduğunu söyler. Hatta daha da ileri giderek mebuslara, kıymetli vakitlerini daha önemli işlere harcamaları gerektiği tavsiyesinde bulunur. Ardından böyle meseleleri gündeme getirmekle asıl maksadın, hâlinden memnun olan milletin ağız tadını bozmak olduğunu iddia eder. Ama nâfile... İtirazlar gittikçe çoğalmaktadır. Bunun üzerine Paşa, sözü kesip atmayı düşünerek: "Biz kuvve-i icrâiyyeyiz, kimleri istersek tâyin ederiz" sözünü sarfeder. Mecliste bir an için sükûnet hasıl olur, ancak vükelâdan yine sesler yükselmeye başlar. Vehbi Paşa bu defa da insanların kusursuz olmayacağını, hakkâniyete özellikle dikkat etmesine rağmen, zaman zaman kendisinin de hatâlar işleyebileceğini belirtir. Önemli olan bu hatâların anlaşılması ve yavaş yavaş tâmirine çalışılmasıdır.

Meseleyi tatlıya bağladığını düşünürken, Hızır Bey adında bir mebus, Vehbi Paşa'dan söz alır. Cebinden yeni tâyin edilen dâmat, mahdum ve tanıdıkların isim listesini çıkarır ve yüksek sesle vükelâyâ okur. Seçilen bütün âzâlar akrabâlardandır ve asıl tâyin edilmesi gereken yirmi, yirmibeş senelik muâvinlere tercih edilmişlerdir. Bunun üzerine ortalık bir kez daha karışır. Vehbi Paşa isim listesinin okunmasıyla "şapa oturduğunu" hisseder. Ancak hiç bozuntuya vermez. Öyle ya siyâsetçi dediğin, "kan kusmalı, kızılık hoşafı yedim demeli"dir. Ardı arkası kesilmeyen sualler karşısında iyice bunalan Paşa, sonunda; "Bunlar dâmatdır diye asacak değiliz ya! Onların içinde de elbette işe yarayacakları vardır", der. Uzun tartışmalar sonunda yüce adâlet tecelli etmiş(!) Vehbi Paşa da Rük-

neddin Bey gibi suçsuz bulunmuştur. Karısı ve torununa mecliste olanları bütünüyle anlatan Paşa, mebusların huzûrunda temize çıkmış olmakla birlikte, âile bireylerinin zihnindeki soru işâretlerine cevap verememiştir.

İkinci perde İmârât-ı Amme ve İmârât-ı Umûmiyye Nâzırı Rükneddin Bey'in konağında geçer. Perde açıldığında Rükneddin Bey, konağın-
daki özel yazıhânesinde oturmakta ve yapılan meşrûfî değişiklikleri düşünmektedir. Mecliste olanlardan son derece rahatsız olmuştur. Kendi kendine mırıldanmaya başlar: "Neymiş efendim nezâretimde isrâfât, aşır-
malar var imiş; İmârât-ı Amme gelirleri birtakım kişilerin arpalığı imiş!.. Ne olacaktı ya!.. Nezâretin işleri bozulmuş! Elbette bozulacak, bozulma-
yan şeyler yapılamaz ki...", der. Rükneddin Bey, benzer cümlelerle ken-
disini teselliye çalışır. Gûya Meclisin istîzâhına "kantarla" izâhat vermiş,
yüksek zekâsı ile herkesi susturmuştur. Bu arada İhkāk-ı Hakk Nâzırı
Vehbi Paşa'nın meclisteki konuşmaları aklına gelir. Paşa'nın izâhâtını
kendî sözlerine göre çok hafif ve garip bulur. Hele Vehbi Paşa'nın me-
buslarca alkışlanmasını, kıskançlığından dolayı, rezâlet olarak nitelendi-
rir. Ardından da: "Ah! Bu inkılâp ah!.. Zihnimizi, fikrimizi perişan etti.
İtiyâdâtımızı bozdu. Usûl ve kavâidi değiştirdi. Bunları hep değiştirdi,
fakat bizi... Ya bizi... İşte orası güç." Rükneddin Bey'in de dediği gibi *in-
kılâp* aslında herşeye yeni bir düzenleme getirmiş, fakat idârecileri bir
tür türlü değiştirememiştir.

Rükneddin Bey çalışma odasında mırıldanırken evin hizmetçisi içeri girer ve karısı Nigâristan Hanım'ın kendisini görmek istediğini söyler. Rükneddin Bey, eşinin geleceği haberinden pek memnun olmaz. Kendi-
sini hâlâ meclisteymiş gibi düşünür ve olupbiteni tekrar hayâlinden geçi-
rir. Başarılı olduğundan emindir ve eşinin de tebrik için geldiğini zanne-
der. Nigâristan Hanım'ın konuşmaya başlamasıyla Rükneddin Bey'le ay-
nı fikirde olmadığını öğreniriz. İşin aslına bakılırsa tebrikten ziyâde ko-
casından hesap sormaya gelmiştir. Nigâristan Hanım, Rükneddin Bey'in
mecliste yaptığı konuşmanın metnini gazeteden okumuş, daha sonra da
hesap sormak üzere eşinin odasına gelmiştir. Son derece dirâyetli bir ka-
dın olan Nigâristan Hanım, kocasına hitâben: "Şimdi asıl istîzâh ve îzah
ikimizin arasında olacak" der ve milyonlarca şehit ve yetimin hakkı için
kocasından istîzâh talebinde bulunur. Rükneddin Bey'e odayı meclis ola-
rak düşünmesini söyler. Yazıhânedeki heykel meclis başkanı olacak,
meclis üyelerini de mazlumların ruhları oluşturacaktır. Meclisin oturuma
başlamasıyla Nigâristan Hanım sorular sormaya başlar. Nâzır'ın îzahâtını
bir bir dinleyerek haksız bulduğu yerleri hayâlî meclis üyelerine bağırı-
rak îzah eder. Nezâretteki yolsuzluklar ortadadır. Nigâristan Hanım'a gö-

re, Rükneddin Bey, nezâreti düzeltmek için hiç çalışmamış, bütün olumsuzlukları da memurlarına yüklemiştir. Buna karşılık, kocasının kendisini savunmak için sarfettiği, "Biz birşey yapmadık ve yapamayacağız" sözlerinin, "Herşeye rağmen makâmımızda kalacağız, maaşımızı alacağız; vâridatı yiyeceğiz, hâsılâtı da aramızda taksim edeceğiz" anlamına geldiğini belirtir. Hanımı karşısında mahcup olan Rükneddin Bey: "Nigâristan, öyle bağırma, sus ayağını öpeyim. Belki bir işiten olur", "Elverir, elverir... Beni hicâbımdan öldürdün, arımdan yerlere geçirdin", der. Fakat Nigâristan Hanım, Rükneddin Bey'i hiç dinlemez ve sözünün kesilmesini ister.

Nigâristan Hanım ile Rükneddin Bey'in konuşması bu minval üzere bir müddet daha devam eder. Rükneddin Bey hiç bir suâle tatmin edici cevap veremez. Sorgulama neticesinde pürsükût kesilir ve suçlu olduğunu da mazlumların rûhundan müteşekkil hayâlî meclis önünde îtiraf eder. Sonuçta Nigâristan Hanım, kocasına tezyîfkârane bir bakış fırlatarak: "Mâdemki o mevkînin eri değilsiniz oradan çekiliniz", der. Konuşmasının nihâyetinde de odada bulunan reis ve mevhum ervâha işâret ederek: "Ey hey'et-i kirâm, buyurunuz cenâze namazına" (s.28) demekten kendini alamaz.

Oyunun son kısımlarında Rükneddin Bey'in Paris'te tahsil görmüş oğlu Nureddin Bey sahneye çıkar. Elindeki gazeteyle anne ve babasının yanına gelir, gazetede yazıları gösterir. Babasının mecliste yaptığı konuşmayı beğenmemiştir. O da bir bir tenkitlerini sıralar. Nureddin Bey'e göre de Rükneddin Bey meclis karşısında komik duruma düşmüştür.

Perde kapanmadan hemen önce sahneye bir uşak girer ve Rükneddin Bey'e, İhkāk-ı Hakk ve Temin-i İstihkak Nâzırı Vehbi Paşa'nın geldiğini haber verir. Vehbi Paşa odaya girer girmez, önceden gülünç bulunduğu Rükneddin Bey'in meclisteki konuşmalarını, "Size sûret-i mahsûsada tebriğe geldim. O ne muvaffakiyetti, o!" gibi sözlerle göklere çıkarır. Rükneddin Bey ise asıl tebrik edilmesi gereken kişinin Vehbi Paşa olduğunu belirterek –vaktiyle pek hafif bulunduğu– Paşa'nın hitâbetini çok beğendiğini söyler. Neticede pişkin tavırlarla her ikisinin de tebrik edilmeğe lâyık olduğu fikrinde birleşirler. Ne de olsa her iki nâzır da "büyük devlet adamı" sıfatını taşımaktadır(!). Odada hazır bulunan Nureddin Bey, Rükneddin Bey ile Vehbi Paşa'nın birbirlerine takındıkları riyâkâr tutum karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Nureddin Bey'in hayret dolu bakışlarıyla oyun hitam bulur.

Ne dersiniz, hâlâ bu oyunu seyretmediğinizden emin misiniz?

KUBBEALTI AKADEMİ MECMÛASI'NIN
"KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI"NA
BAKIŞI(*)

Mehmet KAPLAN⁽¹⁾

İdâre heyeti başkanlığını İlhan Ayverdi'nin yaptığı *Kubbealtı Cemiyeti*, 1972 yılında *Kubbealtı Akademi Mecmûası* ismini taşıyan bir dergi-yi çıkarmaya karar verir.

Cemiyetin bu maksatla kurduğu "Dil ve Edebiyat Akademisi"nin aslî âzâları:

Sâmiha Ayverdi, Nihat Sâmi Banarlı, Tahsin Banguoğlu, M. Kaya Bilgegil, Faruk Nafiz Çamlıbel, Abdülkadir İnan, Orhan Seyfi Orhon, Fevziye Abdullah Tansel, Faruk Kadri Timurtaş'tır.

Kubbealtı Akademi Mecmûası; "*Dilde, sanatta, fikir, kültür ve estetikte değerlerimize yüz çeviremeyeceğimizi*" dolayısıyla "*kendimize has fikir ve felsefemizin millî mizâcımızın kudreti gereğince yeniden bir hamle ile ortaya çıkması*" gerektiğini belirterek yayın hayâtına başlar. Ocak - Nisan - Temmuz ve Ekim olmak üzere yılda dört sayı ile okuyucusuna ulaşan Kubbealtı, yüzyılımızın son çeyreğinde san'at ve edebiyat dünyâmızla birlikte gelişmiş, 1998 Nisan'ı îtibâriyle 106. sayısını yayınlamıştır.

Kubbealtı Cemiyeti Dil ve Edebiyat Akademisi mensupları "*yapılacak ilmî olduğu kadar samimî ve ihlaslı çalışmaların, aziz vatanımızın büyük yarınını hazırlamak gibi millî bir vazife olduğuna inanarak*" bu dergiyi çıkardıklarını daha ilk sayıda "BAŞLARKEN" yazısıyla duyurmuşlardır.⁽²⁾

(*) 29 Mayıs 1998 Tarihinde "KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU - IV"nda tebliğ halinde sunulmuştur.

(1) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Türk Dili Okutmanı

(2) K.A.M. Ocak 1972.

Kubbealtı Akademi Mecmûası resimde, heykelde, mîmârîde, mûsikîde ve dilde meydana gelen gelişmeleri; geçmişe ve geleceğe bağlantılar kurup köprü vazîfesi görerek değerlendirmeyi hedeflemiştir. Çalışmalar ilmîlik sınırları içinde kalınarak okuyucuya yansıtılmıştır. Derginin adından gelen "akademik" olma gayretinin bundaki etkisi büyüktür.

Aynı özellikler "*Karşılaştırmalı*", diğer adıyla "*Mukâyeseli Edebiyat*" ele alınırken de gösterilmiştir.

"*Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları*" edebiyat dünyamızda olduğu gibi dergide de, geçen bu süre zarfında, çok metodolojik değildir. Ama bütünüyle gözden irak da tutulmamıştır.

Kubbealtı'nın müdâvim yazarlarından, Halil Açıköz'ün ifâde ettiği gibi;

"İster şifâhî, ister yazılı olsun; esâsen edebiyatlar arasında târihin her devrinde çeşitli alış verişler olmuştur. Türkiye'de mukâyeseli edebiyat çalışmaları daha henüz emekleme çağını yaşamaktadır."(3)

Bu "emekleme" ifâdesi, edebiyatımızın bâzı sâhalarda hız kazanmasına yardımcı olma noktasından bir serzeniştir âdetâ. Zîra bu serzenişler neticesini vermiş ve bu sâhadaki eksikliklerin telâfi edilmesi gerektiği düşüncesi kuvvet kazanmıştır.(4)

Dergide, karşılaştırmalı edebiyat sınırları içine giren hususlar, her ne kadar belli bir düzen içinde ele alınmamış olsa da zaman zaman çok farklı şubeler, eserler veya şahsiyetler arasında karşılaştırmalar yapılarak okuyucuya sunulmuştur:

Şefik Can'ın, "*Mevlânâ'nın şiirlerini Yûnus gibi Türkçe söylememesi*"nin nedenlerini anlatan çalışması(5) Nihat Sâmi Banarlı'nın ve Bekir Öztürk'ün Tevfik Fikret, Mehmet Âkif ve Yahya Kemal'de "*Vatan Anlayışı*"nı konu alan ve yer yer sebep-sonuç ilişkilerinin sorgulandığı yazıları(6), Neşe Onural'ın "*Türk Alman Destanlarında Kadın Telâkkisi*" isimli

(3) Halil Açıköz, "*İki Edebiyat Bir Motif*", K.A.M., 1987, S. 4, s. 63.

(4) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nin organize ettiği KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU:

1. SEMPOZYUM: 31 Mayıs, 1 - 2 Haziran 1995. 19 ayrı üniversiteden ve diğer ilim çevrelerinden katılan 42 bilim adamının 34 bildirisiyle.

2. SEMPOZYUM: 16 - 17 - 18 Mayıs 1996 tarihlerinde, 17 değişik üniversiteden 40 bilim adamının iştirakleriyle.

3. SEMPOZYUM: 30 - 31 Mayıs, 1 Haziran 1997 tarihlerinde, yurt içinden ve yurt dışından 95 bilim adamının iştirakiyle gerçekleştirilmiştir.

4. SEMPOZYUM: 28 - 29 - 30 Mayıs 1989 tarihlerinde, 73 bilim adamının; 13 profesör, 10 doçent, 36 yrd. doç., 4 öğr. görevlisi, 7 ar. görevlisi, 1 okutmanın iştirakleriyle.

(5) Şefik Can, "*Hazreti Mevlânâ ve Yûnus Emre*", K.A.M., 1990, S. 4, s. 24.

(6) N. S. Banarlı, "*Edebiyatımızda Vatan Sevgisi ve Fikret'in Vatançlığı*", K.A.M., 1992, S. 4, s. 53. Bekir Öztürk, "*Âkif'in Vatan Anlayışı*", K.A.M., 1987, S. 1, s. 30.

yazısı ve Mustafa Özkan'ın "*Manyaslı Mahmut ve İki Gülistan Tercümesi*"⁽⁷⁾ gibi çalışmaları bu farklı konu ve karşılaştırmalara bir çırpıda verilebilecek bâzı örneklerdir.

Geçtiğimiz son iki yıl içerisinde ise bizzat bu bilim dalının disiplini içerisinde kaleme alınan yazılar dergide yer almış ve daha önce de belirttiğimiz gibi yazılımımızın bu son çeyreğinde gerek Kubbealtı'nın kendisi ve gerekse edebiyat dünyamız daha metodolojik olmanın getirdiği faydaları tabii bir seyrin içerisinde geç de olsa gerçekleştirmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın modern edebî inceleme tarzı ile kaleme aldığı "*Yahya Kemal'in Şiirlerinde Hayâl, Sembol ve Rüya*"⁽⁸⁾ isimli yazısı bile tek başına bir karşılaştırmalı edebiyat araştırması örneğidir. Bu arada, Mehmet Kaplan'ın Kubbealtı Akademi Mecmûası'nda periyodik olarak yazmamasını bu alanda da bir kayıp olarak gördüğümüzü belirtmeliyiz.

Yazarın, edebî şahsiyet değerlendirmeleri de yaptığı bir yazısında;

"*II. Abdülhamit devrinde doğan Yahya Kemal nesli bu devirde doğanların çoğu gibi kurtuluşu hayâl âlemlerinde veya kendilerine çok câzip gelen ideolojilerde veya sosyal ütöplerde aramışlardır. Servet-i Fünun nesli hayâl ile hakikat arasında bocalar. Bu nesli tâkip eden Haşim'in şiirinde hayâl, sosyal fonksiyonu olmayan estetik bir varlıktır. Ziya Gökalp, sosyal muhtevâlî hayaller yaratır. (.....) Şahsî yaşantılarına bağlı olan Yahya Kemal, Ziya Gökalp gibi sosyal ütöpler yaratmaz. Fakat Haşim gibi kendi içine de kapalı değildir. Onun şiirleri hayâl ile gerçek arasında yer alır.*" dediğini görüyoruz.

Bu kısacık bölüm dahi mukâyeseli edebiyatın çok farklı boyutları olduğu gerçeğini gözlerimizin önüne serer.

SONUÇ:

"..... akrabalık ve etkileşim bağlarının araştırılması sûretiyle, edebiyâtı diğer ifâde ve bilgi alanlarına ya da zaman ve mekân içerisinde birbirine uzak veya yakın durumdaki olaylarla edebî metinleri birbirine yakınlaştırmayı amaçlayan yöntemsel bir sanat"⁽⁹⁾ olarak da târif edilen karşılaştırmalı edebiyatın hem ülkemizde ve hem de dünyâda -kökü çok eskilere dayanıyor görünse de- gelişmesini çok ağır ve fakat önemle hissettiren bir edebiyat sâhası olduğunu söyleyebiliriz.

(7) K.A.M., 1987, S. 2, s. 59-68.

(8) K.A.M., 1985, S. 2, s. 9-17.

(9) A. M. ROUSSEAU - Cl. Pichois'ten çeviri ile *Karşılaştırmalı Edebiyat*, M. E. B. Yay., s. 9.

Kubbealtı Akademi Mecmuâsı'nın hem araştırarak hem de yayınladığı çalışmalarla karşılaştırmalı edebiyâta pencere ve kaynaklık vazîfesi gördüğünü ifâde edebiliriz.

Akademisyenlerin ve konunun ilgililerinin karşılaştırmalı edebiyâta geniş bir ufuk kazandırmayı hedefleyen gayretlerine; derginin 2000'li senelere yakınladığı bu günlerde "*dünyamızın içinde kavrulduğu problemlere cevap olabilecek*"⁽¹⁰⁾ tekliflerle birlikte destek olacağına inanıyoruz.

(10) K.A.M., 1972, S. 4.

MİTOLOJİK BİLİNÇ ÜRÜNÜ OLARAK NEVRUZ

Yrd. Doç. Dr. Osman BİLEN(*)

Yeni gün anlamına gelen nevruz, eski takvime göre yeni yılın ve ay-nı zamanda baharın başlangıcı olarak kutlanan şenliklerin en yaygın ola-nıdır. Nevruz geleneği, farklı isimlerle ve bir çok efsâneler etrafında örölmüş merâsimlerle belki binlerce yıldır hatırlanan bir sevincin şenliği olarak yaşamaktadır. Halk bilgelerinden birisi olduğı belli olan Tunus'lu yaşlı bir kadının söylediğı gibi: "Bir, efsânelerin gerçeğı; bir de gerçeğın efsânesi vardır." Nevruz da ister, bir gerçeğı efsâne olarak anlatan merâsimlerin yapıldığı bir günün adı olsun, ister bâzı gerçeklerin keşfe-dileceğı bir efsâne olsun, en az insanlık târihi kadar eski bir gelenektir. Gelenek, toplumların târihte yaşadığı tecrübeleri nesilden nesile aktara-rak hayâta karşı bir tür tavır alış tarzıdır.

Değişik Türk topluluklarında yapılan nevruz merâsimleri incelendi-ğinde birçok ortak ve benzer unsurlarla karşılaşırız. Nevruz, haftalarca ya da günlerce önceden başlayan bir dizi hazırlıkların ve merâsimlerin bay-ram havasında sürdüröldüğü son gündür. Dolayısıyla baharın başlangıcı olan nevruz ya da 'yenigün'den önceki hazırlıklar *Saya* bayramı ile baş-lar. Maske veya acâip şekillerde boyanmış kıyâfetler giymiş olan sayacı-lara çeşitli armağanlar verilmektedir. Takvim değişikliklerinden kaynak-lanan farklılıklar olmakla berâber eski yılın çıktığı ve yeni yılın başlangı-cından önce sayıları değişen belirsiz günler vardır. Bu günlerden bâzıları isimsiz veya artık günler, ya da varlığın kaderinin tespit edildiğı günler olarak kabul edilir. Bu günler karanlık ve belirsizliği, varlık öncesi kaos temsil eder. Azerbeycan'da "kül çarşamba" denilen bu artık günlerde, ev temizliği yapılması ve eski eşyâların ateşte yakılması gerekir. Bunlar ya-kın zamana kadar Anadolu'da da yaygın âdetlerdi. Pişi ya da nevruz aşısı pişirmek ve dağıtmak da bu günlerde yerine getirilir. Ateşten geçme ve

(*) D.E.Ü. İlähiyat Fakötesi Öğretim Üyesi.

çeşitli eğlenceler ve oyunlar oynamak bu günlere has eğlencelerdir ve bu günlerde kötülükte bulunma yasağı geçerlidir. Yine, bir kapta buğday ya da başka bir bitkiden "*semeni*" filizlendirilir. Yedi "sin" ile başlayan veya yedirenk adı verilen ve bölgelere göre değişen bitkilerden nevrüz yiyeceği hazırlanır. Kabirleri ziyâret etmek, dilek tutmak, güneş görmemiş su ile yıkanmak, tuz, ayna, kibrit, mum veya ateş vb. almak ve bulundurmak gibi nevrüz gelenekleri bölgelere göre değişiklik gösterse de ortak sembolik anlamlara sâhiptir. Ayrıca nevrüz günü, güzel elbiseler giymek, evde hiç bir iş yapmamak, bu günü ziyâretlerle veya kırdâ geçirmek de ortak temalardan bazılarıdır.⁽¹⁾

Benzeri sembolik unsurlar başka toplumlarda da mevcuttur. Meselâ, Yahûdilerin, Mısır'dan çıkışını temsil eden ve mayasız hamurdan pişirilen ekmek yenilen Pasover bayramı; Tanrı'nın âlemi yaratmasından sonra dinlendiği gün sayılan Cumartesi hiç bir iş yapmama inançları gibi. Yine hristiyanlıktaki, kırk gün öncesinden başlamak üzere her türlü kötülükten kaçınılması gereken ve en çok sevilen bir alışkanlığın terkedilmesi ve oruç tutulması şeklinde kutlanan Paskalya bayramı. Hz. İsa'nın öldükten sonra dirilip göğe yükseldiğine inanılan Paskalya'dan önceki son cumaya ise "İyi Cuma" denir. İsa'nın öldüğü günde hristiyanların vaftiz edilmesi, yâni yeniden doğmayı temsil eden merâsimler yapmak eski bir âdeti.⁽²⁾

Baharın başlangıcını belirtmesi yanında nevrüzün zaman ve târih anlayışı ile de ilgisi vardır. Oniki Hayvanlı Eski Türk Takvimini yansıttak şekilde, Kazaklar bir yılı otuz günden ibâret olan oniki aya ayırır ve geriye kalan 5-6 günü "*beş konak*" olarak adlandırırlar. Bu günler yeni yıla başlangıç öncesindeki belirsizlik zamanı olduğu için yapılması ve yapılmaması gereken işler vardır. Zıtlıklar arasındaki dengeyi yokluk ve kötülük lehinde bozacak olan hareketlerden kaçınılarak; iyilik ve varlık lehinde çevirecek olan hareketlerin yapılması gerekir. Dünyânın yaratılışında insan tabiatında var olan iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik, gece-gündüz, kış-yaz, soğuk-sıcak gibi tezat semboller nevrüzde mevcuttur.⁽³⁾

Nevrüz hakkında ve bu isimle bir bayram olarak kutlandığına dâir bize bilgi veren yazılı kaynaklar onbirinci yüzyıldan geriye gitmez.⁽⁴⁾

(1) Bkz. Azad Nebiyev Hüseyin Arif, Azerbaycan Uşak Folkloru Kütüphanesi, Merasimler-Adetler-Algıslar, Bakü-Gençlik, 1983, s. 23-24.

(2) A. J. Wensinck, "The Semitic New Year and the Origin of Eschatology", *Acta Orientalia*, 1 (1923), ss. 158-199.

(3) Muhtar Kazbekov, *Ulusun Ulu Günü Nevruz* (Türkiye Türkçesine Aktaran: Süer Eker, Ankara 1993), s. 2.

(4) Muhammed İbn Ahmed al-Biruni, *The Chronology of Ancient Nations* (İng. çev., C. Edward Sachau, Londra, 1879), s. 199. (Ebu Reyhan el-Beyrûnî'nin *El-Asarü'l-Bakiye* adlı eserinin İngilizce çevirisi): Firdevsî *Şehname* (Çev. Necati Lügâl, İstanbul, 1992, C.I, s. 117)

Beyrûnî, XI. yüzyılda, nevruzun orta Asya ve İran'da; **Nizam-ül Mülk** ise *Siyasetnâme*'de Türkler arasında kutlanan bir bayram olarak bahseder. Yine, yapılan hesaplamalara göre Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, 21 Mart ile başlıyor. Osmanlıların bağlı olduğu Kayı boyundan Karakeçili aşireti 21 Mart'ta Ertuğrul Gâzi'nin türbesi etrafında törenler yapıyorlar. Yine, eski Türk efsânesine göre 'Oğuzhan'ın doğumu ile çiçekler ve ağaçlar ve yeryüzü yeni hayâta başladı."⁽⁵⁾ Azerbaycan folklorunda nevruz, devlerin, kötülüklerin, düşmanların ölüm günü ve yeni hayâtın "başlama" günüdür. Işığın karanlığa, bereketin yokluğa, ümidin ümitsizliğe, yazın kışa gâlip gelmesi kutlanır nevruz ile.⁽⁶⁾ Eski ve yeni yazılı kaynaklarda nevruz hakkında buna benzer pek çok rivâyet ve anlatım bulunur.

Bununla berâber, târihî kaynaklara dayanarak yapılan araştırmalar sâdece çeşitli şenliklerin ne zaman yapıldığını ve 'nevruz' kelimesinin bir bayram adı olarak ne zaman kullanılmaya başladığını bildirmekten öteye gitmez. Zâten târihî ve yazılı kaynaklar, bize baharın gelişini veya yeni bir târihî olayın hâtırasını canlandırmak üzere yapılan nevruz gibi belli merâsimlere dâir gözlemleri veya sözlü bir geleneği aktarmış oluyor. Dolayısıyla nevruzu sırf yazılı kaynakların ışığında anlamaya çalışmak bizi dar bir çerçeveye mahkûm eder. Ayrıca yaşayan ve devam eden bir geleneği ve sözlü geleneği ihmal ederek sâdece yazılı kaynakların tanıklığına yüksek bir değer vermek gibi bir yanıla düşeriz. Nevruz hakkında da, yazılı kaynakları hiç bir eleştiriye tâbi tutmadan gerçek saymak ve yaşayan bir geleneğin doğruluğuna şüphe ile yaklaşma hatâsına düşülmektedir. Halbuki, bölgelere göre farklı olmakla ve günleri ve târihleri değişmekle birlikte, nevruz, hıdrellez, mesir şenlikleri, bahar bayramı gibi değişik isimler altında ana temaları ortak olan merâsimler ve gelenekler halk arasında yaşamaktadır. Farklılıkların ise, târih içinde kullanılan takvimlerin farklılığından kaynaklandığı da bellidir. O halde, nevruzu değerlendirmek için yalnızca merâsimlerin ve zaman farklılıklarına işâret etmek yeterli değildir; ortak olan temaların da incelenmesi gerekir.

Nevruzu, yâni "yeni günü" kutlama geleneğinin ne zaman ve nerede başladığını tartışmakla, gâliba, yukarıda belirtilen "efsânelerin gerçeği ile gerçeğin efsânesini" birbirine karıştırmış oluyoruz. Nevruzun nerede, ne zaman ve neyi kutlamak için başladığını belirlemeye çalışmak bizi bu

(5) *Cami el-Tevarih* s. 29'dan naklen Kadir Golkarian, "Tarihte 'Nevruz' ve Azerbaycan Folklorunda Olduğu Değeri", *Nevruz*, Yayına Haz., Sadık Kemal Tural, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, içinde) s. 131.

(6) Kadir Golkarian, "Tarihte 'Nevruz'" s. 131.

konudaki efsânelerin hangisinin daha gerçek olduğunu tespit etmeye zorlar. Böyle bir çaba tamâmen de sonuçsuz değildir. En azından bu efsânelerin dile getirdiği gerçeği ortaya çıkarabilme imkânını bulabiliriz. Fakat nevrüz nasıl bir gerçeğin efsânesi -ya da, daha doğrusu efsâneleri- olabilir şeklindeki bir soruya verilebilecek sayısız cevap bulabiliriz. Biz burada nevrüz ile ilgili yapılan faaliyetlerde ve nevrüz hakkındaki yazılarda kullanılan remiz/sembollerin bâzılarını tahlil etmek sûretiyle nevrüzün hangi gerçeğin efsânesi olabileceğini belirlemeye çalışacağız. Burada, Orta Asya'dan Balkanlara, Ortadoğu'ya kadar geniş bir coğrafyada kutlanan nevrüze âit bütün remizleri/sembolleri değerlendirip yorumladığımızı ya da bu yazının nevrüzün bütün târihini kapsayan bir deneme olduğunu öne sürecek değiliz. Târihi bir araştırmadan farklı olarak buradaki değerlendirmemiz nevrüzü, ortak bilinç ya da bir toplumun esâtirî/mitolojik bilincinde yerleşmiş bulunan ve hayat karşısında takınılan tavırları yansıtan bir değerler manzûmesi olarak tahlil etmektedir.

Burada konuya yaklaşım tarzımızla ilgili bâzı açıklamalarda bulunmakta da yarar vardır. Nevruz'un ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığını belirlemek için yapılan sayısız çalışmalar bulunuyor ve bu tür çalışmalar devam etmektedir. Bizim tahlillerimiz kısmen bu çalışmaların ürünlerine dayanmaktadır; ancak, bu tür çalışmalardan esaslı bir noktada ayrılmaktadır. Uzak geçmişten ya da kadim dünyâdan bize intikal eden nevrüz kutlamalarının kökeni ve nerede ortaya çıktığını belirlemeye çalışırken genellikle bir husus gözden kaçırılıyor. Eski dünyâda, insanın kendisini ve içinde yaşadığı tabiatı anlatmak için kullandığı kavramlar her zaman nazarî veya soyut bir dille anlatılmamıştır. Bunun yerine, eski toplumlar, daha çok, remizler/semboller, efsâneler, törenler gibi kendilerine has vasıtalarla, fârkli seviyelerde, insanın dünyâsını oluşturan nihâî gerçeklik hakkındaki inançlarını tutarlı bir bütün olarak ifâde eder. Bu remizlerin, efsânelerin, törenlerin derin -ama, sır dolu olması gerekmeyen- mânâlarını anlamak sûretiyle ancak bunları alıştığımız dile çevirebiliriz. Eğer, kadim bir efsânenin derin anlamına nüfuz etme zahmetine katlanacak olursak, farkederek ki, bu efsâneler/mitolojiler insanın hayat, ölüm, zaman, târih ve tabiat karşısında takındığı tavırları ve dolayısıyla da metafizik bir tutumu yansıtmaktadır.

Geçmiş zamanların lisanlarında, daha sonra karmaşık bir süreç sonucu gelişen dillerdeki kavramları aramak beyhûde bir gayrettir. Fakat bu kavramların bulunmayışı, "varlıkların" bulunmadığı anlamına gelmez. Esâtirî/mitolojik bilinçte var olan şeyler "remizler/semboller ve

efsâneler" aracılığıyla "söylenmiştir" -yâni tutarlı bir biçimde ifâde edilmiştir.

Nevruz kutlamalarının nerede başladığı ve hâangi tarihte başladığını belirlemeye çalışmak yanlıştır. Çünkü târih boyunca her toplulukta ve bölgede farklı anlamlar yüklenmiş ve mahalli özellikler kazanmış ise de, özünde aynı gerçeklik karşısındaki tutumlar dışa vurmuş oluyor. Onlar da hayat, ölüm, yeniden dirilme; bunlar karşısında insanın takındığı tavırlar ve tabiatın cansızlıktan çıkıp dirilmeye başlama süreci; insan bütün bu semboller ile bâzı ezeli sorulara cevap aramaktır. Dolayısıyla nevrüz günü meydana geldiğine inanılan olaylar uzun bir liste oluşturur. Nevruz: dünyânın yaratıldığı gün, Hz. Adem'in yaratıldığı gün, Hz. Nuh'un tufandan sonra karaya ayak bastığı gün, Hz. Musa'nın Mısır'dan çıktığı gün, balık tarafından yutulan Hz. Yunus'un karaya çıktığı gün, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başladığı gün, Hz. Ali'nin doğduğu, onun Hz. Fatıma ile evlendiği gün, Türklerin Ergenekon'dan çıktığı gündür.⁽⁷⁾ Bunların hepsi 21 Mart'ta olan olaylar olarak kabul edilmiştir. Nevruzun yukarıdakilerle birlikte 32 ayrı olayla ilgisinin kurulmuş olduğu belirtilmelidir.⁽⁸⁾ Şu halde nevruzu anlamak için târihe değil, insanın târihe ve zamâna bakışına veya zamânın ve târihin başlangıcına dâir beşerin ortak şuurunda kalan izlere dikkatimizi yöneltmek gerekir.

Nevruz, bir bakıma, insanın somut târihe karşı koymasını yansıtan törenlerden oluşur. Efsânevi diyebileceğimiz bir başlangıca dönme arzusunun ifâdesidir nevrüz. Târihin başlangıcında meydana gelen bir ilk örneğe dönmek ve onun nevrüzde yeniden yaşanması söz konusudur. Başlangıcı belli olmayan bir târih kadar yıkıcı bir şey yoktur. Târih ancak başlangıç ânı ile irtibat kurulduğu zaman anlam kazanır.

Beşeriyetin tabiat içindeki hayâtının süresini ölçtüğümüz zamânın değişmesi olarak hesaplayan târihin sürekliliği, hayâtın belirli safhalarına âit törenlerle işâretlenir. Aksi takdirde anlamlı olaylar etrafında "önce ve sonra" olarak ayrılmayan bir târihin devamlılığı da, değeri de olmazdı. İnsan hayâtına süreklilik kazandıran da gerek bedenî gerekse rûhî ve hatta toplum hayâtıyla ilgili tecrübe edilen değişmeler arasında kendi benliğinin sabit kalma bilincidir. Yılların geçmesi hayâtın safhalara ayrılmasını zorunlu kılar. Fakat insan, târihin ve zamânın karşısında bedenî/fizikî varlığı ile direnemediğini bildiği için târihi ve zamânı aşmanın yollarını

(7) Abdülhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı*, II. baskı Ankara 1989, s. 22-24.

(8) Zeynelabidin Makas, *Türk Milli Kültüründe Nevruz*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987), ss. 82-86.

da aramaktadır. Tabiattaki ve toplum ortamındaki değişmeye karşı, insan bilincinin kendisi dışında kalan bir değişmeyi kavrama arzusu vardır. İşte nevrüz ve benzeri günlerdeki törenler aracılığıyla insan, bu tabii ve sürekli târihe karşı çıkmakta ve onu aşma gayretiyle, kendi varlığına zaman dışı ve tabiat ötesi bir değer atfetmektedir. Ancak insan varlığına yüklenen bu değer, marksizm ve eksistansiyalizm gibi çağdaş fikir akımlarında olduğu gibi "insanın târih içinde oluşan varlığıyla" ilgili değil, târihi aşan varlığıyla ilgilidir. İnsan varlığı tabiatı ve zamânı aştığı sürece anlam ifâde eder. İnsan varlığı bu anlamını kendisinde değil, zaman ve târih dışı bir varlıkta veya anda buluyor.

Yukarıdaki ve benzeri tasvirlerden şu sonucu çıkarabiliriz: Varlıkların ve olayların kendilerine has, yalın bir gerçekliği yoktur. Onlar anlamlarını ve kendi gerçekliklerini ancak bir şekilde onları aşan, değişmeyen bir gerçeğe katılmakla veya iştirak etmekle kazanır. Her yıl tabiatın dirildiği, yeniden doğduğu bir "yeni günde" insanların bütün bunların tabiatın kendisinden kaynaklandığını düşünmelerini beklemek hatâlı olurdu. Çünkü, insan tecrübesinin en güçlü yönlerinden biri sebep arayışı ve sezgisidir. Varlıkların dirilişinin başladığı bu günde, sorulan en önemli sorulardan birisi de, şüphesiz, varlıkların, bu gücü nereden aldığı sorusudur. Nevruz törenlerinde kullanılan temsili varlıklar, hâricî bir gücün taşıyıcısı olarak diğerlerinden ayrılır ve anlamlarını buradan alır. Bu güç eşyânın özünde ya da biçiminde bulunabilir. Eski Türk inançlarını da yansıtan nevrüz merâsimleri bu bakımdan önemli ipuçları verir. Hemen bütün Türk topluluklarında var olan ve yedi "sin" ile ifâde edilen susam, süt, semek ve benzeri yiyecekleri değerli yapan şey onların ezelde gerçekleşmiş bir fiili temsil etme, yâni ilk doğuşu ve yeniden dirilişi temsil etme işlevidir. Bunlar yeniden dirilişi simgeleyerek bize aynı zamanda ilk doğuşu hatırlatır; ayrıca birer besin kaynağı olarak hayâtın devamlılığını sağlar.

Nevruz kutlamalarında, insanın kendisine, evrene ve hayâta karşı belli bir tavır alışı karşımıza şu sembollerle çıkıyor: Su, ateş, hava, toprak, demir gibi tabiat unsurları; güneş, ay, gündüz, gece, ışık, gölge, soğuk ve sıcak gibi gök cisimleri ve bunlara bağlı değişmeler; tohumun çimlenmesi, çiçek açması gibi tabiattaki üreme ve canlanma belirtileri; vakit, söz, dilek, ölüm gibi insan tecrübesine âit idrâkler. Bu listeyi daha da uzatmak mümkün. Bunları, sıradan bereket âyinleri veya hasat bayramları ya da tabiat güçlerini yardıma çağırma merâsimleri ile bağlantılı göremeyiz. Gerek nevrüz kutlamalarının dönüşümlü yapısından, gerekse

kutlamaların tabiatın canlanmaya başladığı zaman olan ilkbaharda yapılmasından dolayı, bereket ve hasat törenlerinden farklı olarak nevrzun yaratma ve yeniden doğma ile ilgili bir "ilk olayın" yıldönümü ve yeniden ihyâsı olduğu söylenebilir. Bu ilk olayın ne olduğunu belirlemekle ilgili tartışmalar bizi kısır bir çekişmeye götürür. Çünkü "ilk olay" târihte cereyan eden bir ilk hâdise olmaktan ziyâde, insanın yaratılması, bir toplumun târih sahnesine çıkması gibi bir "ilk gerçeğin" mitolojik bilinçte canlı tutulması ve bu olayın devamlı surette yeniden yaşatılması arzûsunu yansıtır. Bu "ilk olay" bir toplumun, bir tabiat felâketinden kurtulması, bir kuruluş ya da kurtuluş hâdisesini ifâde ettiği gibi, insanoğlunun ilk defa yaratılması/ortaya çıkmasını da ifâde ediyor olabilir. Bu anlamda ilk kuruluş/kurtuluş olaylarının dünyadaki toplumlarda farklı farklı efsâneleri vardır. Nûh'un tûfânı, İsrâiloğullarının Mısır'dan çıkışı; Türklerin Ergenekon'dan çıkışı, bunlara bâzı örneklerdir. Dikkat edilirse, her kuruluş efsânesi aynı zamanda bir kurtuluş öyküsünü de içinde barındırıyor. O halde bu olayların târihî gerçekliğinden çok, kurtuluş arzûsunun, kuruluş fikrinin daha önemli olduğu söylenebilir. Daha doğrusu, her kuruluş ancak bir şeyden kurtuluş ile mümkündür. Ancak Türk topluluklarının efsânelerinde kurtuluş daha ziyâde, başka bir toplumdan kurtuluş değil, bir kuruluş, başlangıç fikrine dayanıyor.

Çeşitli Türk topluluklarında kutlanan nevrzla ilgili törenleri dikkatle incelediğimizde buradaki kurtuluş fikri târihten ve tabiata bağlı zamandan kurtuluş, geri döndürülemeyene ve toplum hayâtını sürükleyen târihten kurtulup belirli bir müddet de olsa zamanının başlangıcı, ya da zaman dışı sayılan bir ilk varolma anını yaşamak arzûsu olarak karşımıza çıkıyor. Törenlerin kutsal bir ilk örneğin tekrarı olarak algılanması, anlaşılması söz konusudur. İnsan dışındaki hiç bir varlığın, dünyâda hüküm süren zamânın dışına çıkması -düşünce veya hayal yoluyla olması hâric-zamâna karşı koyması mümkün değildir. Dikkat edilirse, yaratma sürecinin yeniden tekrârı sayılan tabiat olaylarına, hayvanların üremesine, yağmurun yağmasına, bitkilerin yeşermesine ancak insan şahit olabilir ve sâdece insan ilk yaratma fiilini törenlerle tekrar temsil edebilen varlıktır. Yıl boyunca yaratılış devamlı tekrar edilir. Tabiatdaki yok olma, ölüm ve dirilme ile dâima çağdaş olan insan, aynı zamanda evrenin ve insanın yaratılışı ile de çağdaştır. Efsânevî bir hâtıraya dönüşmüş olan başlangıç safhası ile insanoğlu ancak törenler aracılığıyla ve târihi kesintiye uğratarak birlikte olabilir.

Burada insan çok önemli bir hakîkati temsil ediyor. Bir varlık ya da

eylem ancak belli bir ilk örneğe benzediği, ya da onu temsil ettiği sürece gerçeklik kazanır. Gerçeğe ancak katılma ve tekrar yoluyla ulaşılır. Bir ilk örneği, ya da numûnesi olamayan şeyler tamâmen anlamsızdır. İnsan da ancak kendi gerçeğini ilk-örneğe, ilk yaratılmaya, ilk kurtuluşa katılmakla bulabilir. Ancak bu ilk-örnek ile kendi arasında bir târih ve zaman engeli var. İnsan burada tören yoluyla kendisinin zamâna bağlılığını aşmaya çalışarak, târihe karşı koyarak, daha doğrusu zamâna bağlı hayâtını yok sayarak "asıl gerçekliği" bulmak istiyor. Burada bir tür târihi iptal, kendisini târihin başlangıcına taşıma çabası ile karşılaşlıyoruz.

Ayrıca burada üç farklı zaman anlayışına sâhip olduğumuzu görüyoruz. Biri, eşit aralıklarla tekrarlanan ve tabiatın geçirdiği evrelerde kendisini gösteren *devrî bir zaman*. İkincisi ise, daha çok insanın kendi tecrübeleriyle yaşadıkları, siyâsî ve toplum hayâtında etkili olan düz bir hat boyunca ilerleyen *târih adı verilen zaman*. Üçüncüsü de zamânı geçmiş ve geleceğin muhassalası olarak algıladığımız hatırlamanın ve ümidin içine sığdırıldığı *yaşanan an olarak zaman*. Bu an bâzen müstesna zaman olarak yaşanır. Dolayısıyla târihi iptal etmek, yâni düz bir hatta ilerleyen zamânı iptal etmek ancak müstesna anlarda mümkündür. Daha doğrusu târihî zamânı her zaman iptal edemezsiniz. Târihî zaman, hem kuruluş anını insandan uzaklaştıran, hem de ölümü, yokoluşu getiren zamandır. İşte nevrüz böyle müstesna anlardan sonra gelen bir gün olarak düşünülüyor. İnsan hayâtının diğer anları zâten dünyevî, doğal zamanda geçiyor; onu aşmak, oluş ve yokoluş dünyâsından, ölümsüzlüğün ânına intikal etme fırsatı böyle anlarda doğmuş oluyor. İnsan bu zaman içinde ebediyeti yaşama arzûsu gösteriyor.

Ölümden sonra dirilmenin, yokluktan varlığa çıkmanın, canlanmanın, dirilmenin sembolü olarak ay ve güneş, aydınlıktır ve sudur. Anadolu'da nevrüz geceleri fener alayı düzenlenirdi. Yine İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü için belki aynı düşünceyle, meşale tutan bir bozkurt amblem olarak seçilmişti. Karanlıkla aydınlığın, gece ile gündüzün eşit olduğu bir günde Varlığın yokluğa, Nurun karanlığa, gâlip gelmesine katkıda bulunmak ister insan. Her şeyi yakan, yok eden ateşin aynı zamanda ışık kaynağı oluşu zâten insanın içinde bulunduğu çelişkili durumu îzah eder. Varolmak, yeniden dirilmek bunlardan önce gelen bir yokluğu öngörür. Ateşten ışık olarak yararlanmak, karanlığa ve yokluğa meydan okumak, karanlık ve aydınlığın eşit olduğu bir günde aydınlığın galip gelmesine katkıda bulunmak için meşaleler taşınır.

İnsan târihe güçlkle müsamaha gösterir ve zaman zaman onu aş-

mak ister. Bâzen de bir hâtırayı tekrar anmak yoluyla insanın kendisini başlangıca taşıması söz konusudur. Nietzsche'nin dilinde bu arzu "ezelî geri dönüş halkası" olarak ifâdesini bulur. Hind geleneğindeki ruhların göçü inancı, aynı ezelî dönüş arzusunun ifâdesidir. Fakat nevrüz ölüm-süzlüğü böyle ezelî bir dönüş içinde değil, ilk olana, hayâtın kaynağına, İlahî âleme ve başlangıca yeniden dönme arzûsunu ifâde etmiştir. Meselâ, Mevlevîlikte nevrüz kutlamasında Kur'an'dan seçilerek okunan yedi "selam", insanların (yoksayma, toprak ile örtme, gizleme, karanlıkta bırakma anlamındaki) *küfr*'den sonra, İlk ve Son olan Allah'a yöneliş için yeni bir başlangıç yapabilmesine sebep olan kimseler ve olayları hatıra getirir.

Bu derin ve kuşatıcı anlamlarını ortaya çıkarmak yerine, nevruzu târihî olayların hâtırasını canlandırma ya da tabiat kuvvetlerini harekete geçirme törenleri olarak almak nevrüzün ifâde ettiği anlamı sınırlamak olur. Ferdî hâfıza ne ölçüde târihî bir olayın hâtıralarını koruyabilir. Toplumun kahramanları bir ilk-örneği taklid eder ve mümkün olduğu kadar ona benzemeye çalışır. Bâzen de sıradan târihî olayları efsâneleştirme çabaları ile karşılaşırız. Farısların Turanlı topluluklarla savaşı hakkındaki uydurduğu efsânelerle Farısların millî birliğini canlandırmaya çalışan Firdevsî *Şehnâme*'de, Azi Dahhak'ın omuzundaki ejderhaları öldüren Kave Feridun'u Fars târihini başlatan kimse olarak gösterir. Böylece, Bâbil'in şehir tanrısı olan Marduk ile ilgili efsâneyi -Marduk'un yeraltı tanrıları olan ejderhaları öldürmesini- kendi kahramanına yüklemiş oluyor. Bu tür anlatımlar, yaşanan târihin "seçkinler" tarafından efsâne biçiminde anlatımına örnek oluşturur. Yine Mezmurlarda Davud'un Rahab adlı "dev" ile savaşı anlatılır. Hatta bu ejderhalarla savaş efsâneleri dünyâda o kadar yaygındır ki, bir yazar dünyânın eskiden tek bir kıta olduğunu bununla ispatlamaya çalışır.⁽⁹⁾ Bir Osmanlı paşasının 1499 yılında çıktığı askerî sefer sırasında Polonya'da kış şartlarında askerleriyle birlikte telef olması "Malkoş Paşa Kral Kışa Karşı" şeklinde, kış âdeti bir kral gibi gösterilerek efsâneleştirilir. Eski devir Ortadoğu ve Asya efsânelerinde, yılan, ejderha, boğa gibi hayvanlar yeraltını veya karanlığı temsil eden ve yaratılışın ortaya çıkması için yok edilmesi gereken varlıklar olarak karşımıza çıkar. Bu ortadan kaldırma arzûsı bâzen onu kutsal kabul etmeye bile yol açabilir. *Şehnâme*'de Feridun düşmanı öküz başından bir gürzle yener. Mani dininde kutsal sayılan öküzle ilgili olarak

(9) Charles Berlitz, *The Dragon Triangle and Atlantic Continent*.

Firdevsî'nin takındığı tavrın bir benzeri de *Oğuz Kağan Destânı*'nda, Boğaç Han tarafından boğanın öldürülmesidir. Bunlar, târihi bir kahramanın efsânevi bir başarı ile ortaya çıkışını anlatır. Efsânelerin "gerçek târihle" alâkası kişilerle değil, ilk örnektir. Ortak bilinç şahısları ancak ilk-örneğe benzerliği ile hatırlar. Efsâne şahısları değil ilk-örneği korumak sûretiyle zamânı aşan ortak bir bilincin devamlılığını sürdürür ve burada da târihin karşı konulmaz gücü önünde insanın çelişkili durumunu buluruz. Fertlerin hâtıralarının korunamayışı, ancak örneklerin korunabilirliği, aynı zamanda, târihin karşı konulmazlığını gösterir. Toplumun önderi durumundaki sultana nevrız mâcunu göndermekle, onun varlığında toplumun ilk doğuş ve kuruluş anına katılmış oluyoruz; gönderilen mâcunun ihtivâ ettiği bitkiler toplumun devâmını temin eden değerleri temsil eden özelliklere sâhiptir. Ferdin ölümü yanında, kişiler üstü ya da ortak bilincin ölümsüzlüğünü sağlamaya çalışmak yoluyla târih iptal edilmek istenmiş oluyor.

Târihin yeniden üretilmesi, zaman öncesinin tekrar yaşanması, bir temizlik dönemini ve târihin ya da zamânın izinin silinmesini gerekli kılar. Ateşin söndürülmesi ve yeniden yakılması şeklinde karşımıza çıkan bu sembolik tören, zamâna âit olanın yakılması ile yeniden doğuşa hazırlık teşkil eder. Geçmişin iptâli, geçmiş yok sayarak değil, eşya düzeyinde geçmiş ortadan kaldırırken, insanın kendi geçmişini hatırlaması, "ölüler bayramı"nda ölen atalarını ziyâret etmek sûretiyle onların da bir gün tekrar dirileceğine olan ümidi ile dile getirilmiş olur. Tabiattaki varlıkların yeniden yaratılması, dirilmesi onların eski varlıklarının ortadan kalkmasından sonra ortaya çıkar. Ateş ile eski yıldan geriye kalan işe yaramaz şeyleri yakmak suretiyle yaratma öncesinin kıyâfetine -Âdem'in elbisesi olan beyaza- girilir. Bu saflaştırma/temizlenme, "saf" ve ezeldeki "ânı," yaratılış ânını yeniden ihya etmek, yaşatmak için gereklidir. Her yenigün, her nevrız, evrenin yaratıldığı anda zamânın başlamasıdır. Yeni gün, yokluktan varlığa, ölümden hayâta geçiştir. Aydınlığı, hayâtı temsil eden sudan, "lal suyu"dan içmek ve o su ile temizlenmek sükûn ve sözün olmadığı ânı yaşamak içindir. Su, âbıhayat olur ölümsüzlüğü temsil eder. Ama aynı zamanda su, sel olur, tûfan olur -Nûh'un tûfânı- herşeyi ortadan kaldırır; fakat insan yeni bir başlangıç yapar ve insan nev'inin devâmı sağlanır. Türk nevrız şenliklerinde kullanılan ateş tapınmak için değildir; ateş ile temizlenmek sözkonusudur.⁽¹⁰⁾ İran düşüncesinde ateş,

(10) Akılbek Kılıçev, "Ortaçağlara Ait Doğru Kaynaklarında 'Nevruz'," *Nevruz*, s. 149.

tapınmanın objesidir; halbuki Türk düşüncesinde ateş, temizlenme vâsıtasıdır.⁽¹¹⁾

Sıradan bir bahar bayramı veya yeni yıl şenlikleri olarak dahi bakılırsa, nevrüz sembollerinin ortak bir temayı işlediği görülür. Adından da anlaşılacağı gibi gün, güneşe göre; ay ise ay gezegenine göre; yıl da yıldızlara göre ölçülen zaman dilimleridir. Güneş, hem aydınlık ve ısı verir, hem de hayâtın devamlılığını temin eder. Ay ise ölümü ve yeniden doğuşu temsil eder. Ay ile insan arasındaki ilişki, ayın insanın ölümden sonra dirilme ümidini yansıtmasıdır. Ay da insan gibi doğar, safhalardan geçer, dolunay olur olgunlaşır; sonra yavaş yavaş küçülür ve nihâyet ortadan kaybolur. Ancak ay yeniden doğar. Nasıl ki ayın kayboluşu nihâî değilse; insanın kayboluşu da nihâî değildir. Onun için ölümleri ziyâret de, onların bir gün hayata döneceklerine olan ümidi korumaktır. Zâten Ergenekon'dan çıkış da böyle bir yeniden doğuşu temsil etmiyor mu? Dağlarla çevirili dar bir vâdiye yerleşen topluluk sayılarının artması ile burada yok olup gideceklerdi. Zâten dış dünya tarafından bunlar yok sayılıyordu. Böyle bir yokolma tehlikesi, ya da dış âleme göre zâten yok sayılan durumdan nasıl kurtuldular? Ayla ilgili bir varlık sâyesinde değil mi? Efsâneye göre demirci ustalarının dağı erittikleri noktayı kendilerine gösteren, önce aydan yere düşmüş ışık olarak beliren bir kurt değil mi?

İnsanın içinde yaşadığı târih kendisini yenilemiyor, târih serbesttir ve geri dönüşü yoktur; buna karşılık tabiat sonsuz defa yenileniyor. İşte bu sebeple denilebilir ki, tabiatla ilgili olayları esas alarak târihe karşı koymanın ifâde edildiği bir tören olan nevrüz, aslında, toplumun efsânevî bilincinin ürünü olarak târihî bir olayı canlandırmıyorsa da, insanın kendi hayâtının anlamı hakkında sorduğu sorulara cevap aramayı dile getiriyor. Böylece insan, bu hayâtın da temelinde varolduğuna inandığı kevnî, ilahî bir olayı -iyilik, varlık, güzellik, dirlik, düzen veren bir olayı- nevrüz törenlerinin sembolleriyle canlandırmış olmuyor mu? Hangimiz bu türlü soruları sormadan yaşayabiliriz.

(11) Lev Nikolayeviç Gumilev, *Qedim Türkler* (Çev. Vilâyet Guliyev, Veli Habiboğlu) Baskı, 1993, s. 103.

GÖRDÜKLERİM-DUYDUKLARIM-OKUDUKLARIM

Kemâl Y. AREN

BAŞLIK PARASI İLE ÇEŞME YAPTIRAN HÂTUN

(*Boğaziçi'nde Târihi*⁽¹⁾ yeniden okurken daha önce dikkatimi çekmeyen pek çok güzellikleri yakaladım. Onlardan biri de aşağıda farklı bir üslûba dökerek nakledeceğim hâdise!⁽²⁾ Beni pek duygulandırdı. Bu hislerimi sizlerle paylaşmak istedim.)

ADI: Cevriye

MEDENÎ HÂLİ: Hasan Paşa haremî

YIL: h. 1200

YER: Evliya Çelebi'nin "Hâk-i pâk-i mukaddes"; halkın, "Kâbe toprağı" diye vafsettiğı mukaddes, mübârek Boğaz'ın Anadolu yakasında, "Anadolu Kavağı" köyünün iskele meydanı.

HÂDİSE: Cevriye hanım, günümüzün anlayışında başlık parası demek olan, dînî literatürde mihr-i muaccele ile Anadolu Kavağı Köyü'nün meydanına bir çeşme yaptırır. İsteyen suyundan içerek içinin susuzluğunu gidersin, isteyen abdest alsın, temiz bir bedenle Hakk'ın divânına dursun diye.

ÇAĞRIŞIMLAR:

Bu mübârek hâtun, anasının ak sütü kadar helâl olan bu parası ile, istemiş olsa pekâlâ nadîde bir mücevher alır, takar takıştırır, bakan gözleri kamaştırır, bununla nefsinin hazdan hazza geçirip kendisi serinleyebilirdi. Neden olmasın ki? İnsandır, nefis sâhibidir, istese pekâlâ öyle davranabilirdi.

Ama hayır, o, getirdiğı suyun serinliğinde başkalarını dinlendirmeyi, varlığının gâyesi saymış! İşte iki yüz seneden fazla bir zamandan beri Hakk'ın rızasını kazanıp duruyor. Ne kârlı bir yatırım!...

(1) "Boğaziçi'nde Târih", Sâmîha AYVERDİ, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1996.

(2) "Boğaziçi'nde Târih", Sâmîha AYVERDİ, s: 299-300.

İnsana hizmet ne güzel!...

Bir gün yolunuz Anadolu Kavağı'na uğrarsa o çeşmeden bir su için serinleyin, hissedeceksiniz, bu serinlik bir başka türdür, dilerseniz abdest alın, yine hissedeceksiniz ki bu temizlikte bir farklılık var; işte o zaman çeşmenin bânisine bir fâtiha gönderin, hakkıdır.

İnsana hizmet ne güzel!...

(Bu yazı 1998 Ağustos'unun ilk günlerinde yazıldı. %96'lık bir nem ve 33-36 derece sıcaklıkta yukarıda bahsettiğim bölümü okurken rûhuma dolan serinliği sizlere târif etmekten âcizim. Ama o anda içimden taşıp dudaklarımdan dökülen duâyı tekrar edeyim: *Allahum böyle güzel insan-ları çoğalt, bereketlendir.*)

AKUT:

Alana şetâretlerden de felâketlerden de ibretler çıkar: Meselâ şu **AKUT!...**

28 Haziran 1998 günü Adana'da vukû bulan deprem felâketinde adını duyduğum AKUT (Arama-Kurtarma Teşkilâtı) adlı bir gönüllüler kuruluşu! Göğüslerimizi kabartan çalışmalarını gazetelerden okudum. Gözlerim dolu dolu oldu. Rabbimin hikmeti ne yücedir: Acıların içinde şükre vesîleler halkediyor!...

6 Temmuz 1998 târîhli Hürriyet Gazetesi'nden aktarıyorum:

Gazete haberi "Gönüllü Kurtarıcılar" başlığı altında tam sayfa ve resimli olarak verdi. Pek çok fotoğraf koymuş ama güzel olan tarafı şu, hiçbir fotoğrafta bu güzel insanlar **POZ** vermiyorlar. Hani bâzı yardım cemiyetleri mensupları gibi... Burada ise yıkıntılar arasında çalışan, ama kim olduğu belli olmayan insanlar görülüyor. Haberin devâmından öğrendiğimize göre AKUT 1996'da dağ kazalarında kurtarma çalışmaları yapmak üzere kurulmuş. Yâni bir mânâda sporu, bir hobiyi, insanlara hizmet vasıtasına dönüştürmüşler. (Tam doksan dakika boyunca mâsum ve mazlum bir meşin topa bin bir ustalıkla, enfes mahâretler sergileyerek ve de müthiş hırsla tekmeler sallamaktaki isrâfı düşündüm. Enerji ve zaman isrâfını!... Futbol hastalarına selâmlar olsun!...) Habere devam ediyorum: Bu gençler, çalışmalarını "dağcılıkla sınırlı" bırakmamışlar, içlerinden bir kaç tane dünyadaki deprem kurtarma çalışmalarında uzman bir kimse olan Douglas Cop'tan eğitim almış, bir kaç tane yangın üzerinde yoğunlaşmış, bir kısmı da sel felâketlerine eğilmiş, hasılı pırıl pırıl on dört genç, Dr. Feridun Çelikmen başkanlığında örgütlenmişler ve AKUT oluşmuş. Kâğıthane'deki sel baskınında da bu ekip kurtarma çalışmalarında bulunmuş. İskoçya'daki çığ felâketinde dört kişinin kurtarılmasında da bunlar hizmet vermişler. Adlarını duyurmamışlardı, en azından ben duymamıştım.

Ne güzel insanlar!... Maşaallah!...
Hobileri insan hizmetine dönüştürmek güzel!...
Vâr olsunlar, azîz olsunlar!...

EN İYİ OĞUL:

Oldum olası çocukça seyleri severim: Çizgi filmleri, masalları, çocukça şakaları, çocuk oyunlarını... Evde artık çocuk kalmamasına rağmen zaman zaman kitapçılardan çocuk kitapları da satın aldığım olur. "Bunu niye aldın?" diye soran olursa cevabım hazır: "Derslerde ara ara faydalanmak için!." Serde hocalık var ya... Ama kimsenin aklına "ya-hu sen senelerdir lise sınıflarıyla meşgulsün, bizi atlatma!.." demek gelmez Allah'tan... Ben de işin keyfini sürer dururum... İlk boş kaldığımda okuyacağım kitap da odur. Böyle tuhaf bir âdemim işte!.. Neylersiniz!...

Geçenlerde Rıza AKDEMİR'in *BİR DEMET ÇİÇEK*⁽³⁾ adıyla yayınladığı bir kıssalar kitabını aldım. Şimdi elimde o var, okuyorum. Okurken bâzen gülümsüyorum, bâzen gözlerim doluveriyor. Küçük küçük düşüncelere daldığım da oluyor. Kısacası çocuklaşıyorum. İçinizde benim gibi olanınız varsa tavsiye ederim.

Bakın buraya küçük bir hikâyesini alıvereyim, belki beğenirsiniz!...⁽⁴⁾

"Üç kadın çeşme başında toplanmış, hem testilerini, kovalarını dolduruyor ve hem de her biri kendi çocuğunu methedip duruyordu. Yaşlı bir adam az ileride bir taşın üzerine oturmuş hem dinleniyor hem de ister istemez kadınların konuşmalarını dinliyordu.

Birinci kadın:

– Ah!.. dedi, siz benim oğlumu bir görseniz, parmağınız ağzınızda kalır. Hiç kimse onunla cambazlıkta boy ölçüşemez. Müthiş bir cambazdır. İsteddiği an havada üç takla atar.

İkinci kadın lâfa karıştı:

– Siz bir de benim oğlumu tanısanız... Öyle güzel şarkılar söyler ki bülbüller halt etmiş yanında... Sanırım hiç kimsenin sesi benim oğlunun sesi kadar büyüleyici değildir.

– Üçüncü kadın ise hiç konuşmuyor, önüne bakıp duruyordu. Sordular kendisine:

– Sen niye oğlunu methetmiyorsun hiç?

– Nesini öveyim? Normal bir çocuk!.. Ne sizin oğlunuz gibi havada taklalar atabilir ve ne de herkesi hayran eden bir sesi var!...

Kadınlar kovalarını, kaplarını doldurup çeşme başından ayrıldılar. Yaşlı adam da arkaları sıra yürüttü. Su dolu kovalar ağırdı ve

(3) "Bir Demet Çiçek", Rıza AKDEMİR, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.

(4) "Bir Demet Çiçek", Rıza AKDEMİR, s: 107.

kadınlar da alabildiğine yorgundular. Bu yüzden arasıra dinleniyor ve derin derin nefes alıyorlardı. Tam bu sırada üç çocuk çıkageldi. Birinci genç perendeler atıyor, havada dönüp duruyordu. Kadınlar el çırtılar:

– Aman ne becerikli çocuk! Dediler.

İkinci genç çok tatlı bir sesle şarkılar söyledi. Kadınların gözleri yaşlarla doldu. Hayran hayran dinlediler onu...

Üçüncü genç annesinin yanına koştu. Kovaları yüklenip, yavaş yavaş eve doğru yollandı.

Kadınlar yaşlı adama sordular:

– Bizim çocuklarımız hakkında fikrin ne? Hangisi daha becerikli bunların?

– Sizin çocuklarınız mı? diye cevap verdi yaşlı adam "BEN SÂDECE BİR GENÇ GÖRDÜM, ANNESİNİN AĞIR YÜKÜNÜ YÜKLENİP EVE GİDENİ."

İşte böyle aziz okuyucularım. Ve, ben bu hikâyeyi okuduğumda gözlerim dolu dolu oldu. Anneye hizmet ne hoş!...

İnsana hizmet ne güzel!...

İnternet Haberleşme Adresi:
kemalaren @ hotmail.com.

KUBBEALTI AKADEMİ MECMÛASI

1998 Senesinde Neşredilen Yazıların İndeksi

AYVERDİ, Sâmiha:

Mülâkat (S. Ayverdi ile M. Ali Ayni), Y. 27 (1998), s. 1, sh. 7-8;
Mülâkat (S. Ayverdi ile Ahmet Tecer), Y. 27 (1998), s. 2, sh. 5-6;
Mülâkat (S. Ayverdi ile M. Ali Ayni), Y. 27 (1998), s. 3, sh. 5-6;
Mülâkat (S. Ayverdi ile Şâziye Berin / Safvet Bey), Y. 27 (1998), s. 4, sh. 5-9.

AKYAVAŞ, Beynun:

Bir Çiçeğim Adım Lâle, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 38-40.

AREN, Kemâl Y.:

Gördüklerim-Duyduklarım-Okuduklarım, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 73-75; Gördüklerim-Duyduklarım-Okuduklarım, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 73-76; Gördüklerim-Duyduklarım-Okuduklarım, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 72-75; Gördüklerim-Duyduklarım-Okuduklarım, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 69-72.

ARIK, Şahmurat:

Karanlığa Direnen Yıldız" da Mekân Unsuru, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 34-41; Yıllardır Seyrettiğimiz Bir Tiyatro Eseri: İzah ve İstîzah, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 49-53.

ASİLTÜRK, Bâki:

Osmanlı'nın Avrupa'yı Tanımasında Seyahatnâmelerin Rolü, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 20-27.

AYTEKİN, A. Rıza:

Az ve Öz, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 15.

BİLEN, Osman:

Mitolojik Bilinç Ürünü Olarak Nevruz, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 58-68.

BİROL, İnci A.:

Nermin Hoca'nın Ardından, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 43-45.

COŞKUN, Ali Osman:

Bir Beyitin Düşündürdükleri, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 11-15.

DEMİRCİ, Mehmet:

Tasavvuf Kültürü ve Romanımız Sâmiha Ayverdi Örneği Y. 27

(1998), s. 2, sh. 40-44.

DEMİREL, Mehmet:

İngilizce Seyahatnâmeler ve Bunların İçtimâî Târihimiz Bakımından Önemi, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 52-61; 19. Asrın Başlarında Seyyah-Hekim Bir İngiliz'in İstanbul Hâtıraları, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 18-26; XIX. Asırda İstanbul ve İzmir'de Amerikalı İki Misyoner Hekim: William Goodell ve Josiah Brewer, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 10-14.

DURSUN, Halûk:

20. Yüzyılda İstanbul'da Câmî Mûsikisi ve Mûezzinler, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 27-33.

ERİK, Nâzik:

Bizim Toplumumuzda Çocuk ve Eğitim, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 52-60.

İŞİK, Emin:

Makedonya'da Yahyâ Kemâl Günleri, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 13-16.

KAPLAN, Mehmet:

Kubbealtı Akademi Mecmûası'nın "Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları"na Bakışı, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 54-57.

KÖSE, Ali:

Tasavvufun Kur'ânî Temelleri, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 51-59.

KUBBEALTI:

Mülâkatlar'ı Takdim, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 5; İlhan Ayverdi'nin Şeref Üyeliği, Y. 27 (1998), s.1, sh. 9-10; N. Suner, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 36-37.

KÜÇÜKCAN, Tâlip:

Atatürk ve Sonrasında Türkiye, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 70-72.

NUHOĞLU, Hidâyet, Y.:

M. Kütükoğlu'nun Muhalled Eseri Osmanlı Belgelerinin Dili, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 41-48.

OKUMUŞ, Necdet:

Ünlü Türk Hekimi Şirvanlı Mahmud'un Sultâniyye Adlı Eserinin Bilinmeyen Manisa Nüshası, Y. 27 (1998), s.3, sh. 30-33.

OLGUNER, Fahrettin:

Yirminci Yüzyıl Türkiye'sinde İslâm Felsefesi, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 20-29.

ÖZCAN, Hanifi:

İslâm Dünyasında Felsefenin Yerleşip Gelişmesinde ve İslâm Düşüncesinin Oluşmasında İslâm Rönesansı ve Hümanizminin Rolü, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 42-47.

PALA, İskender:

Öylesine Bir Hoca, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 14-17.

SOYYER, A. Yılmaz:

Medeniyet ve Oryantalizm Üzerine, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 16-19.

ŞÂHİN, Recep:

Târih Boyunca Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları, Y. 27 (1998), s.4, sh. 24-37.

ŞENEL, Ünal:

Milli Kültürün Devamlılığı ve Edebiyat Liseleri, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 62-65.

TAHRALI, Mustafa:

Dâvûd-ı Kayserî'nin Fusûsu'l-Hikem Şerhi Mukaddimesi, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 28-35.

TANSÜ, Yunus Emre:

Çeşme Târih Araştırması, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 66-69; Osmanlılarda "Vatan" ve "Millet" Şuûrunun Teşekkülü Üzerine Bâzı Fikirler, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 60-72.

TURAN, Ahmet Nezihi:

"Abe More Bu Türkler Suuper Be!", Y. 27 (1998), s.1, sh. 17-19.

TURAN, Ömer:

Hz. Peygamber ve İnsanlık, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 34-39; Türkmen Mücadelesinde Yeni Bir Safha, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 61-64.

TÜRKMEN, Fikret:

Târih Boyunca Türk-Ermeni Kültür İlişkileri, Y. 27 (1998), s. 4, sh. 16-23.

ULUANT, Zeynep:

Âhiretten Mektup Var, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 46-51; Bir İlim ve İrfan Âbidesi Ali Fuat Başgil, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 45-50.

YARDIM, Ali:

İz Bırakan İki Âbide Şahsiyet, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 7-13.

YETİŞ, Kâzım:

Ciğerdelen'i Yeniden Okurken, Y. 27 (1998), s. 3, sh. 7-10.

YÜKSEL, İ. Aydın:

Nermin Hoca, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 38-39; Fâtih Devrinde İmar Faaliyetleri, Y. 27 (1998), s. 2, sh. 65-71.

YÜKSEL, Aysel:

Nermin Abla, Y. 27 (1998), s. 1, sh. 40-42.

Altın Çini

ALTIN ÇİNİ

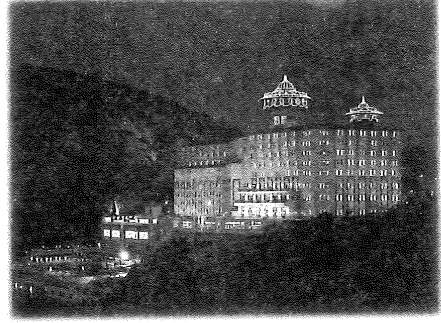
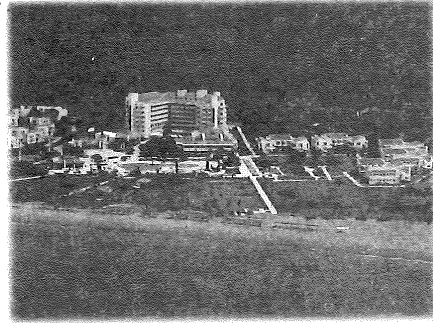
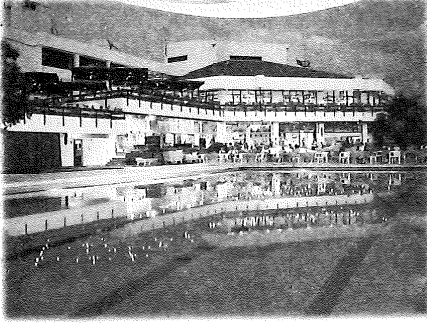
KÜTAHYA-TÜRKİYE

Sebilerenler Cad. Karamalıgil Apt.

Zemin Kat No: 36 Kütahya

Tel: (274) 216 24 12 - 216 35 60

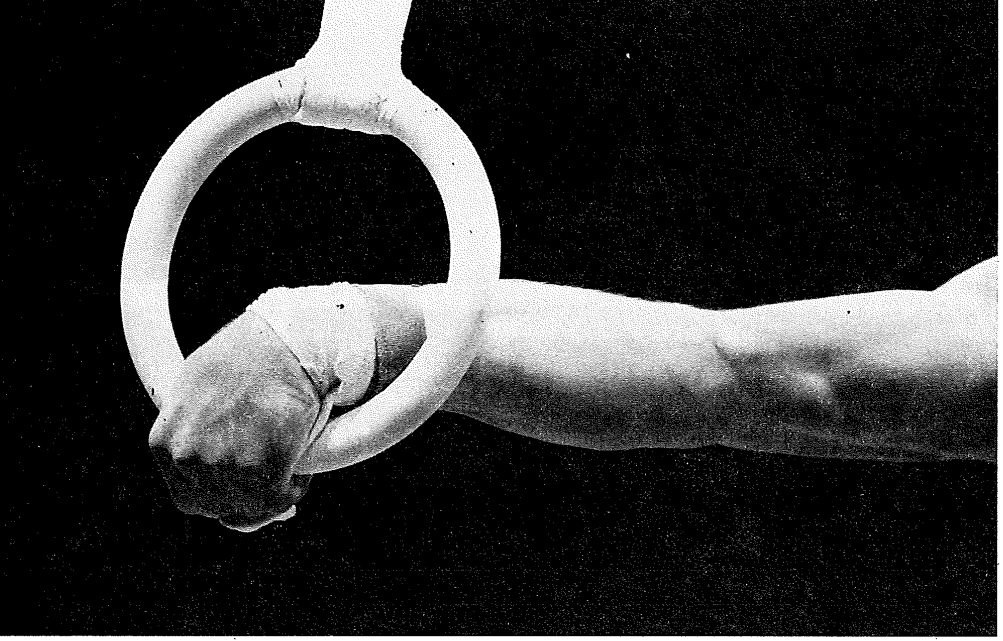
*"Just dream...
It will come true!.."*

Side • Sorgun • Belek • Kuşadası

TURTLE
Hotels & Resorts

Gelecek kontrolü

Gerçekleştirilen her hareket, atılan her adım ölçülemeyen riskleri; planlananların dışında gerçekleşen her oluşumsa geri dönülmesi mümkün olmayan sonuçları doğurur.

Universal Sigorta, taşınan risklere ortak oluyor, evrensel sigortacılık anlayışı doğrultusunda çözümler üretiyor.

Universal Sigorta bir **Türkpétrol Holding** kuruluşudur.

**UNIVERSAL
SİGORTA**

Muallim Naci Caddesi No: 100 80840 Ortaköy / İSTANBUL
Tel: (0212) 227 52 22 (PBX) Fax: (0212) 227 52 45

B

en temizim, tertemizim,

Yarınıym ülkenizin...

Yaşanası günler için

Bana temiz bir dünya verin!

Bir Duru, bir Duru, bir Duru daha...

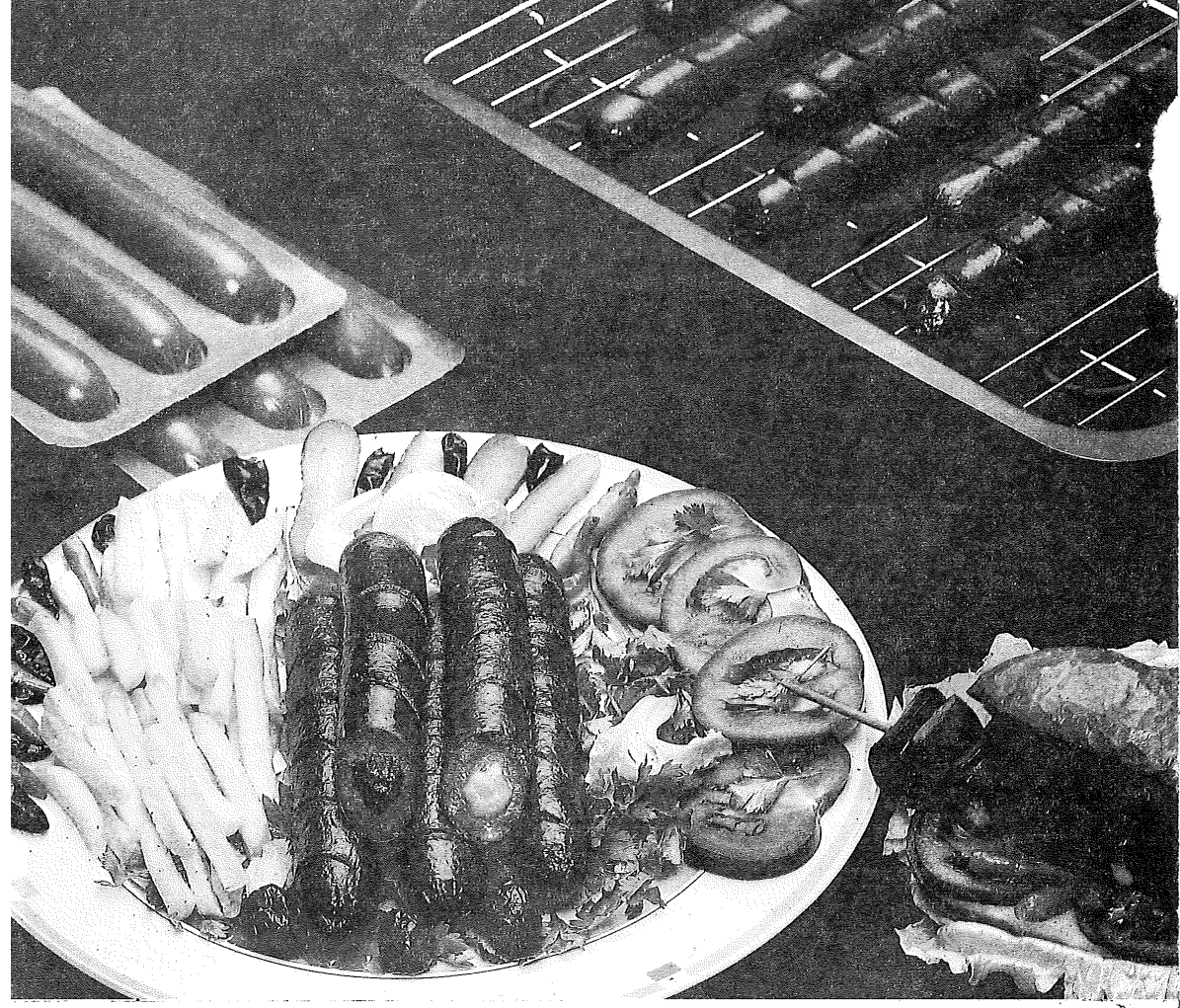
Haydi daha saf,

Daha temiz bir dünyaya!..

*Duru! Daha saf, daha temiz,
daha doğal bir dünya.*

Beşler'den yepyeni bir sosıs... Beşler Karnaval

Beşler damak zevkinize yepyeni bir
lezzet armağan ediyor: Karnaval...

Türkiye'de ilk kez çift dolum tekniğiyle
hazırlanan iki ayrı lezzet; Özel Soslu
ve Kaşarpeyniri katkılı sosisler.

"Yenince Beşler yenir."

